Բանբեր

ՑՈՒՆՈՒԱՐ

87

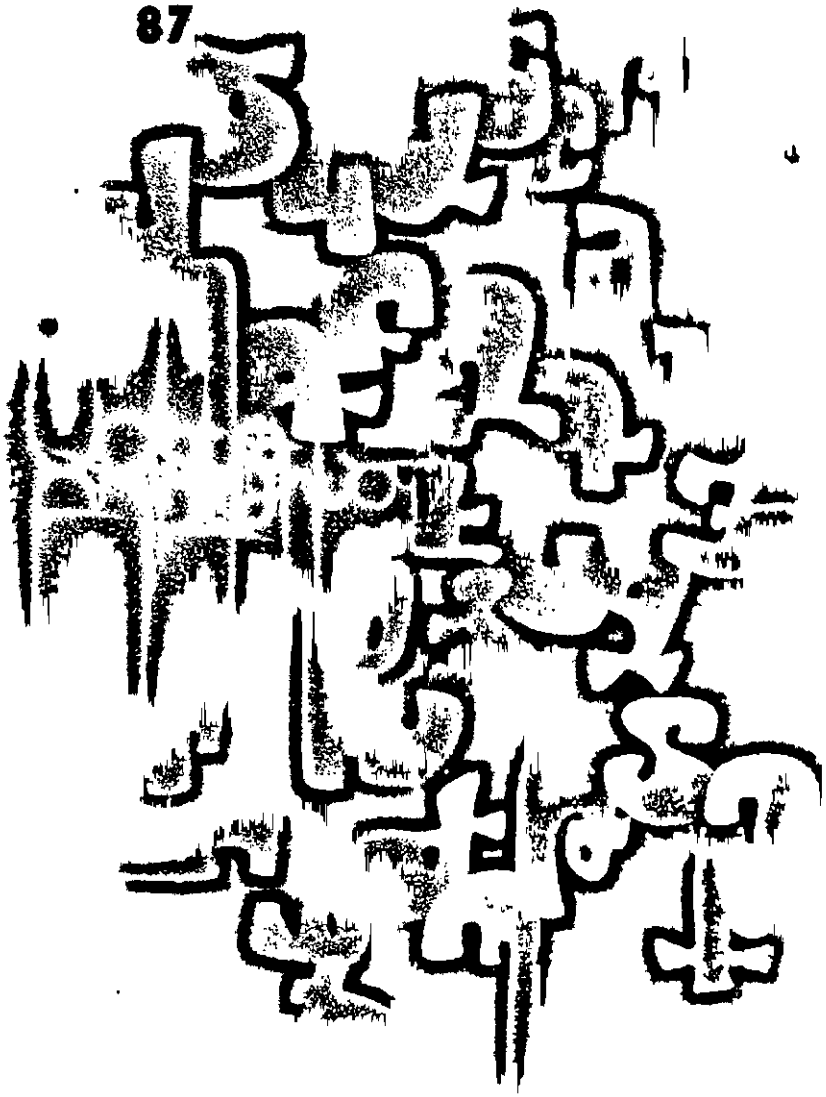

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1 — Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ . . . . . Միջնարար — 5

37 — Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ . . . . . Ցեռ-գրուբեան մը նման

39 — Մ. ՔԻՒՆՏԵՐԱ . . . . . «Ինդուէի եւ մոռացման գիրքը»

55 — Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ . . . . . Միլան Քիւնտերա —
սեւ հեգնանքի վարպետը

61 — Ս. ԿԵՐԱԿՈՍԵԱՆ . . . . . «Ամերիկեան շուրջպար»

68 — Ա. ԱՐՄԱՆ . . . . . Միջոցին մէջ տակաւին

69 — Վ. ԹԱԹՈՒԼ . . . . . Սուգ

72 — Ս. ԱՂԱԲԱԲԵԱՆ . . . . Բանաստեղծի գոյները եւ ձայները

82 — * * * . . . . . Ցուշերով օծուն եւ ... խոր վէրքերով

84 — * * * . . . . . Հաշիշով օծուն ու քալասանով

86 — * * * . . . . . Մշակութային լուրեր

Կողք՝ Գ. ԱՖՐԻԿԵԱՆԻ

172- 2001

digitised by A.R.A.R.@

Բազմակ

ԱՅՍԱՓԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻԶ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1987 ՊԷՅՐՈՒԹ

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ՄԻԶՆԱՐԱՐ – 5

Սիփան Տօնեան, որ հաշուապահական վկայականը ստանալէ ետք իմ գրասենեակիս մէջ սկսաւ իր ասպարէզը, ամբողջ տարի մը յատկացուց մօրեղբօր աղան ու անոր ընտանիքը Հայաստանէն դուրս բերելու մտասեւեռումին: Այդ նպատակին համար զարկաւ բազմաթիւ դուռներ՝ հայ, տեղացի, քաղաքային, զինուորական: Թուղթեր պատրաստեց, նամակներ գրեց, հեռագրեց, սպասեց, յուսահատեցաւ, յուսաց, երկարաձգեց ամբան արձակուրդը ու երբ գործին վերադարձաւ, մեծ ուրախութեամբ յայտնեց, որ յաջողութեամբ պսակած է իր ձեռնարկը եւ արդէն շաբաթէ մը ի վեր Պէյրութ կը գտնուին սպասուած ազգականները, այր, կին եւ երկու մանուկներ:

Այնուհետեւ Սիփան զարուեցաւ այդ մասին յաճախ խօսք բանալ՝ կը յիշէր եւ շարշարալից յարաբերու-

20233 ՀԿՀ

digitised by A.R.A.R.@

Թիւնները, գուր երթեւեկները, անքուն անցուցած գիշերները, բայց իսկոյն կը մոռնար ապրած բոլոր տաղտուկները եւ հարազատներ վերագտած ըլլալու գոհունակութիւն մը կը ծաւալէր դէմքին:

Առտու մը, երբ ըստ մեր սովորութեան առաջին սուրճը միասին կ'առնէինք, ցաւագին շեշտերով նկարագրեց մօրեղբօր տղուն կրած տառապանքները Սիպերիոյ խուլ անկիւններուն, ու ապրած սուգը Երեւանի մէջ, ուր միայն վերադարձին կրցած էր տեղեակ ըլլալ իր եռեւէն աքսորուած հօր եւ մօր անյայտ ճակատագրին:

— Սարսափելի է, չի պատմուի՛ր, չի պատմուի՛ր...

Սիփան մտադրած էր շուտով սկսիլ ազգականը Ամերիկա ճամբելու գործին: Քոյրը կը սպասէր իրեն հոն եւ հոն պիտի գտնէր այնքան երազուած ազատութիւնը:

Իր խօսած ատեն զգացի մէկէն, որ բոլոր ըսածները մտիկ չեմ ըներ, փոխադրուած եմ այլուր, Փարիզ, ու գտած բազմաշարչար բարեկամս, Սիմոնոֆը, որ մանուկ հասակին, ծնողքին հետ Գուլկարիայէն աքսորուած էր Սիպերիա, ուր կաթուածահար եղած էր հայրը, մայրը չէր կրցած երկար դիմանալ վիշտին ու տաժանակրութեան, մինչ ինք ապրած էր, մեծցած հոն՝ խոզ արածելով, կարծրացած եւ օր մը ալ արդարացուած ու վերադարձած էր Սոֆիա, անկէ՝ Փարիզ, ուր այնքան մօտ եղաւ ինծի, հոն ապրած վերջին օրերուս մանաւանդ, իր եռուն, յանդուգն բնաւորութենէն բխած ճառագայթները չոզացնելով իմ չփոթահար էութեանս դիմաց:

— Սիփան,— ըսի յետմիջօրէ մը,— օր մը բեր ազգականներդ եւ գիշերը միասին տեղ մը անցընենք:

Շաբաթ մը ետք, երեկոյ մը, Սէն-Ժորժ պանդոկին առջեւ ես վար իջայ, իսկ ինքնաշարժիս բանալին յանձնեցի Սիփանին, որ սուրաց քաղաքին արեւելեան ուղղութեամբ:

Դարպասը պանդոկին ճաշարանէն զատող պատին մօտ, երեք կողմերէն ազատ սեղան մը ընտրեցի ու բացի «Լ'Օրիան» օրաթերթը: Լուրերը բան մը չըսին ինծի: Պատկերներն ալ: Առի գարեջուրէն ումպ մը ու սկսայ հետեւիլ լողափին կայտռող իրիկնադէմի զուարթ հոգիներուն, երիտասարդներ՝ բոլորն ալ, զոյգեր, խմբակներ, տեղացի, զբօսաշրջիկ, քիթ քիթի, մէջ մէջի պրոնզափայլ, ծովուն ու արեւուն համերը վայելելի իրենց բջիջներուն մէջ խենթացուցած բախտաւոր խենթեր:

Նորէն դարձայ օրաթերթին: Հոտուըտացի ներքին էջերը: Ո՛չ մէկ նորութիւն:

Քիչ մը հետեւեցայ ձկնորսներու անձկութեան ու

digitised by A.R.A.R.@

կարթերուն դողին, յետոյ՝ ճայերու ապատ ճախրանքներուն, բայց նայած բոլոր կէտերուս Սիմոնոֆը կը պատկերանար, ինքնավստահութեամբ յորդող աչքերով, կեանքին վրայ յաղթանակ տարած մարդու փոզփոզումով, ու անոր հետ կ'ուրուանար իմ կրած առաջին հարուածներուս մառախլապատ աշխարհը, թեւաբեկ երազս, նաեւ ուշ յայտնուած ու շուտ խորտակուած սէրս, Զելա՜ն: Անոնք, բոլորը, ատենէ մը ի վեր այսպիսի աննշան պատճառներով կը վերակենդանանան սրտիս, երբ տարիներ սահած-անցած են եւ ետիս նայելու ոչ մէկ ստիպումի տակ կը դնէ զիս բարգաւաճ առօրեաս:

Կեանքիս այդ հատուածին հետ խզումս սկսած էր շատ կանուխ, Զելային պատահած դժբախտութեան վաղորդայնին, դէպքը նկարագրած Սիմոնոֆի նամակին հետ: Առաջին տակնուվրայութեան ու նոպաներուս հետ զգացած էի զարմանալի վախ մը, մանրամասնութիւններէն հեռու մնալու տեսակ մը բնազդական մղում, որ անբուժելի մնաց ու չձգեց, որ պատասխանեմ ընկերոջս նամակին: Ցետոյ ինքզինքս յանձնեցի դրամ շահելու մոլութեան եւ գիշերային վայելքներու մէջ բթացուցի անդրադարձումի ամէն ապրում: Այսպէս, ստեղծուեցաւ ժամանակի ու տարածութեան խրամատ մը մեր միջեւ, որուն զսպուած ջուրերը հիմա յորդած կը զարնուին ինծի:

Զուարթ հիշեր: Բարձրաձայն քրքիջ:

Աղջիկ մը եկաւ ոտքի: Եաւէն տղայ մը:

Աղջիկը ջուրը նետուեցաւ: Տղան հետեւեցաւ անոր:

Հալածեցին զիրար, հաւասարեցան իրարու:

Տղան փարտեց բազուկները ու հեռացաւ բացերը· աղջիկը արեւակէզ դէմքը դարձուց արեւին եւ անկնճիռ ջուրին վրայ սկսաւ դողացնել իր բարեձեւ մարմինին հրապոյրները:

Կը դիտէի բոլոր շարժումները եւ իւրաքանչիւրին հետ կորսուած բանի մը տարտամ ապրումը կը խոցէր զիս:

—Մենք եկանք,- լսեցի Սիփանին ձայնը:

Եկողներէն այրը՝ յիսունի մօտ անձ մըն էր, գրեթէ ճաղատ, աչքերուն յոգնութիւն մը, կինը՝ քառասունէն վար, թուխ դէմքին՝ տխրութեան շղարշ մը ու տասի եւ տասներկուքի միջեւ տարուբերող երկու պզտիկներ:

Սիփան նախ իմ անունս տուաւ ու մէկ-մէկ ներկայացուց զիրենք, Միքայէլ, Անահիտ, Սոնա եւ Ռազմիկ:

—Դէ,- ըսի, երբ սպասեակը բերաւ պատուիրուած խմիչքները,- կրկին բարի գալուստ ու երջանկութիւն ամէնուդ:

digitised by A.R.A.R.@

Զիրար խաչաձեւող ազնիւ արտայայտութիւններու ու մաղթանքներու հետ՝ զարկինք բաժակները իրարու եւ գրեթէ անմիջապէս փարատեցինք մեր միջեւ եղած օտարութեան մառախուղը:

Իր զովացուցիչը չաւարտած՝ Ռազմիկ ծռեցաւ ու բան մը ըսաւ Սոնային, Սոնան մօտեցաւ ու բան մը փսփսաց մօրը, մայրը ամօթխած համարձակութեամբ յայտնեց, որ պզտիկները կը փափաքին սրճարանին միւս ծայրը երթալ, ծովուն մօտ:

—Ժորժի,— ձայնեցի անմիջապէս սպասեակին ու թելադրեցի, որ Սոնան ու Ռազմիկը առաջնորդէ դարպասին ծովահայեաց բաժինը: Պզտիկները կէս գոհունակութեամբ դիմաւորեցին առաջարկս: Կը դժկամակէին հեռուէն օտարին: Մայրը ելաւ ոտքի ու բռնեց մանչուն ձեռքը: Աղջնակը նայեցաւ հօրը աչքերուն: Հայրն ալ հետեւեցաւ անոնց:

—Կը ցաւիմ, որ Միքայէլ լաւ տրամադրութեան մէջ չէ այսօր,— շշնջաց Սիփան ականջիս:

Հասկցուց, որ յետմիջօրէին իրենց այցի եկած անձէրէն մէկը վէճի բռնուած է հետը եւ հայրենասիրական յորդորներով խոցած սիրտը: Հայրենաթող կոչած է զինք, ըսած է աւելի ծանր բաներ, դասալիք, քաղքենիական երազներով տարուած անձ, դաւաճան:

Իր կրկնած բառերուն հետ՝ Սիփան կը կճրտացնէր ատամները, ցաւելով, որ ներկայ չէ եղած վէճին: Ինք եւս կը ճանչնար եկողը, ինծի անծանօթ մտաւորական մըն էր, որուն քիթն ու բերանը մէկ պիտի ընէր պատեհ առիթին:

Միքայէլ շուտով միացաւ մեզի, ետեւէն՝ կինը:

Կիսաժպիտ մը դէմքին՝ Սիփան առաջարկեց, որ մօրեղբօր որդին խօսի իր կեանքի փորձառութիւններէն, բան մը պատմէ:

—Ի՞նչ պատմեմ,— յարեց Միքայէլ դառն շեշտով մը,— իմ կեանքս մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը չի ներկայացներ: Պարոն Պարոյրը անպայման լսած կամ կարդացած է իմ ձգած աշխարհիս մէջ չատերուն պատահած վերիվայրումները:

—Կարծեմ Սիպերիա ալ եղած էք,— ըսի:

—Այո՛,— եղած եմ,— երկարեց ձայնը Միքայէլ,— ինչպէ՞ս չէ, եղած եմ: Հայրենիքը պէտք զգաց հովուերգութեան ղրկել զիս:

Սիփան, լուռ՝ գլուխը կ'օրօրէր, Անահիտ անընդհատ դիրքը կը փոխէր, իսկ ես կը ջանայի մտքիս մէջ տեղաւորել Միքայէլի հովուերգութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

—Մա,— ձայնեց մէկէն Թազմիկ՝ հեւասպառ ներս խուժելով,— նա՛ւը, նա՛ւը:

—Ինչ մե՞ծն է, մա, սիրո՛ւն,— շարունակեց Սոնա անոր ետեւէն:

Ամէնքս դարձանք անոնց ակնարկին ուղղութեամբ: Գիշերային հորիզոնը հրդեհած վիթխարի նաւ մը դանդաղօրէն կը մօտենար քարափին՝ վեհութիւն մը սփռելով օրհնեալ ջուրին ու զինք դիմաւորելու շտապող նաւակներուն վրայ: Գզտիկները նորէն իրենց մայրը քաշքշեցին դէպի դարպաս: Կ'ալեկոծէին բոլորն ալ, նորութեան ընծայած հրճուանքով: Ես, ընդհակառակն, ներսս կը զգայի անորոշ ցաւի մը խլրտումը: Գուցէ նոյն նաւով Փարիզէն վերադարձած էի, պատրանաթափ, պարտուած: Հին տխրութիւն մը, զոր չանցի ծածկել: Ըսի.

—Սիպերիա աքսորուած ուրիշ բարեկամ մըն ալ ճանչցած եմ ես, Սիմոնոֆ, Փարիզի մէջ: Գուլկարիայէն: Աքսորուած էր ծնողքին հետ, մօրը գիրկը:

—Ուրեմն ձեր բարեկամը աքսոր չէ ճանչցած,— հաստատեց Միքայէլ:

—Ինչպէ՞ս թէ չէ ճանչցած,— ըսի գսպուած վրդովումով,— հոն բացած է աչքերը, ձիւնին ու բուքին մէջ:

—Իմ կեանքիս եւ ուրիշներու կեանքին միջեւ տարբերութիւն չկայ կ'ըսէի քիչ առաջ, բայց երեւի կայ,— սկսաւ Միքայէլ հանդարտ եղանակով մը եւ կարճ ժամանակի մը մէջ ամփոփեց անկիւնադարձային տարիներու իր պատմութիւնը:

Միացած էր հայրենադարձ կաբաւաններէն երկրորդին՝ պարզապէս հայրենասիրութենէ մղուած, խանդավառութեամբ, առանց որեւէ ակնկալութեան, հեռու՝ չքաւորութիւններ դարմանելու պատրանքներ ստեղծած խոստումներուն խայծերէն: Հայրը, պարզ մարդ մը, մէկը կահագործի մեծ ընկերութեան մը վարպետներէն, յաջողած էր ապրուստի մտահոգութենէ զերծ պահել ընտանիքը, հասնելով նոյնիսկ զաւակներուն համալսարանական ծախսերուն: Պատերազմի երրորդ տարին, զեղագործի վկայականը ստանալէ անմիջապէս ետք, քոյրը աշխատանքի անցած էր Ամերիկեան հիւանդանոցի դեղարանը եւ հազիւ քանի մը ամիս անց՝ ամուսնացած էր նորաւարտ բժիշկի մը հետ ու մեկնած Ամերիկա: Ծնողներուն միակ մտահոգութիւնը մնացած էր ինք, իր ուսումը, ճարտարապետի վկայականը, ապագան: Ճիշդ նոյն շրջանին, ինք տարբեր նախասիրութիւն մը կը զգայ մէջը: Կը տարուի պատմութեամբ ու համալսարանի ընկերներուն պէս ու անոնց հետ

digitised by A.R.A.R.@

կը հետեւի պատերազմի լուրերով յագեցած առօրեային, զինուորական մեծ գործողութիւններուն, լափելով ամէն մանրամասնութիւն: Ամէն օր եւ հետզհետէ աւելի ուժգին թափով կը կրկնուին սրտին կարմիր բանակի կողքին հիթլերական հորդաներուն դէմ ծառացած հայրենական զօրագունդերուն սխրանքները՝ Կերչի մէջ, Սեւաստափոլի մէջ, Ստալինկրատի մատոյցներուն ու Պերլինի ճամբաներուն թեւաւորուած: Մինչ այդ իրեն համար ի միջի այլոց արժէք ներկայացնող պատմութիւնը յանկարծ կը դառնայ երջանկութեան աղբիւր: Ծագող նոր օրուան մէջ նոր հարցումներ կը տանջեն ուղեղը: Հարցումներէն ետք կը մխրճուի հետազօտութիւններու մէջ: «Մասունցի Դաւիթ» հրաւայլը, Բաղրամեան զօրավարը, Զաքարեանը, Սաֆարեանը եւ անոնց հետ տաղանդաւոր ուրիշ զինուորականներու գործողութիւնները հպարտութեամբ կ'ուռեցնեն կուրծքը: «Վարդանանք»ի, «Պապ Թագաւոր»ի, «Ակա Գեղեցիկ»ի հետ՝ նոր զինովութիւն: Գիշերը հաւաքած ծանօթութիւնները առտու կը փոխանցէ հարազատներուն թէ օտար բարեկամներուն ու մէջը կը սկսի պատմութեան հետեւելու անդիմադրելի խղճմը: Այս ապրումները եւ անկէ բխած հակումը աւելի կը սաստկանան սրտին ու կը բռնկին աւելի, երբ պատերազմի աւարտին կը հնչէ ներդաղթի ժամը: Կը դառնայ անհամբեր:

—Ինչո՞ւ ուշանալ, ըսի ես ինծի, ըսի հօրս, մօրս, երբ ամէնքս ալ հոն պիտի երթանք: Կ'աշխատինք ու կ'ապրինք հոն, մեր հողին վրայ, կ'ուսանիմ մե՛ր համալսարանին մէջ, մեր երկրին համար, մեր ժողովուրդին...

Հայրը դժկամութեամբ կը դիմաւորէ իր առաջարկը: Մայրը կը մերժէ առանց աղջկան ճամբայ ելլել: Աղջիկը չի կրնար համոզել ամուսինը, որ ձգեն Ամերիկան եւ Պէյրութի մէջ միանան հայրենադարձ կարաւաններուն: Լացուկոծ: Համբերութեան կոչ: Ինք կը պնդէ սակայն մեկնելու իր որոշումին վրայ, կը սպառնայ միանակը ճամբայ ելլել: Հայրն ու մայրը ի վերջոյ կը հաշտուին իր գաղափարին հետ եւ երեքը մէկ կը բարձրանան նաւ:

—Երիտասարդական խանդով հայրենիքին սիրահարուած անձ մըն էի եւ կը կարծէի, որ մեր հանդիպման առաջին վայրկեանին պիտի փարինք իրարու եւ գրկախառնուած պիտի մնանք յաւիտեան... Բայց դուք գիտցած, լսած կամ կարդացած պէտք է ըլլաք պատրանքափ սիրահարներուն խորտակումը...

Միքայէլ լռեց ու իմ մէջ արթնցան կրկին ու սկսան

digitised by A.R.A.R.@

պոռալ խորտակման հին ձայները: «Դուք պէտք է գիտցա՞ծ ըլլաք»: Անշո՞ւշտ եւ ինչպէ՞ս:

Միքայէլ չձգեց, որ երկար մնամ իմ յաճախանքներուս հետ: Դեռ քիչ մը առաջ վերսին բորբոքած էին իր վէրքերը եւ այնպայման խօսիլ կ'ուզէր, ու խօսեցաւ:

Իր մտապատկերին մէջ կազմուած անթերի, ազնիւ, արբեցուցիչ, գորովալիր հայրենիքի մը փոխարէն՝ դիմացը գտած էր դժնեւեսիլ, խոժոռ, կասկածամիտ հարցաքննիչ մը, որ խաչի ճամբայ դարձուցած էր կեանքը իրեն համար ու մոխիրի վերածած սէրը: Ոգեւորութեան տեղատուութիւնը սկսած էր դեռ Հայաստան չհասած, Սեւ ծովուն վրայ, նաւուն մէջ, երբ Ներգաղթի Կոմիտէի անդամներուն արդէն ժլատ ժպիտները բոլորովին կը չքանան եւ կը սկսին հայրենադարձներու արհեստներուն, զբաղումներուն ու նպաստակներուն մասին հարցումներ ընել եւ արձանագրութիւններ կազմել: Հարցաքննիչը կը խոժոռի, երբ հայրը կահագործութեան իր վարպետի հանգամանքը կը յիշէ եւ ինք կը յայտնէ պատմագիտութեան հետեւելու իր ցանկութիւնը: Այդ գործողութիւնը կ'աւարտի նախավերջին օրը, ու վերջին գիշերը կը հաստատէ, որ հայրենիք վերադարձող գրեթէ զուարթ մարդ չկայ շուրջը: Փլուզումը աւելի մեծ կ'ըլլայ սակայն Պաթումի նաւահանգիստին մէջ, զիրենք դիմաւորելու եկած ծանօթ ու անծանօթ արենակիցներու ի տես:

—Անոնց մէջ զուր փնտռեցի հայրենիքի մէջ չնչած խանդաբորբ ու ինքնավստահ մարդեր: Երկարատեւ տառապանքներու մէջ գալարուած ուրուականներու տպաւորութիւնը ձգեցին անոնք վրաս, թուեցան հանգած աչքերով զգուշաւոր մարդեր, որոնց երեւոյթը խանդավառութեան բոց չձգեց երակներուս մէջ: Տարակոյսներու երկանաքարը սկսաւ աւելի ճնշել արտիս, երբ նաւուն վրայ մեր գտած բարեկամներէն անջատեցին զիս, հայրս ու մայրս ու, անծանօթներու հետ վակոնի մը մէջ թխմելով՝ բերին ու նետեցին Երեւանի հանրակացարաններէն մէկուն մէկ անկիւնը, պատուիրելով, որ մնանք չրջափակին մէջ ցնոր տնօրինութիւն: Քով քովի դրինք արտօնուած պայուսակները, կտոր մը չոր հաց կերանք ու կը պատրաստուէինք քիչ մը հանգչեցնել հալումաշ մեր մարմինները, երբ ծերունի մը ներկայացաւ մեզի ու անմիջապէս, առանց ծանօթանալու, առանց ծանօթացուելու, առանց բարիգալուստի խօսք արտասանելու՝ «Ապրէք յարմարուելով» ըսաւ, «բան չպահանջէք, գժգոհութիւն չյայտնէք, չըլլա՛յ որ ձեր անցեալը յիշէք»: Լռեց: Շունչ առաւ: Շարունակեց.

digitised by A.R.A.R.@

«Հարցում չանէք, արէք ինչ որ հրահանգուի ձեզ»։ Հօրս աչքերը չառագունած էին։ Վար առի գլուխս։ Վեր առի կրկին։ Ծերունին անհետացած էր։ Հայրս հառաչանքով նայեցաւ դուրս հանող դրան կողմը։ Մայրս սկսաւ լուռ արտասուել, իսկ ես կը ջանայի շփոթս փարատող կէտի մը կառչիլ։ Ո՞վ էր այդ ծերունին։ Ինչո՞ւ նման պատուէրներ տուաւ մեզի, ինչո՞ւ մեր անցեալը պիտի չյիշենք, ինչո՞ւ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ։ Ինչուներու այդ անվերջ մրճահարումին տակ գիշերը չքնացայ բնաւ։ Այդ յաճախանքին տակ բացի առաջին անգամ աչքերս մեր մայրաքաղաքին մէջ ու նայեցայ մարգոց։ Ո՛չ, այս չէր կրնար ըլլալ Բաղրամեանի հայրենիքը, գերման հորդաները ջախջախած ու մըցորդները խուճապի մատնած մեր փառաւոր զօրասիւններուն հայրենիքը այս չէր կրնար ըլլալ, ո՛չ, կ՝ըսէի իւրովի ու լռութեան մէջ կ՝արիւնէի չրթներս։ Նշանակուած չրջափակին մէջ ապասեցինք ամբողջ շաբաթ մը, տան ու գործի վերաբերող կարգադրութիւններու, աճող անձկութեամբ, մինչեւ որ առտու մը երկու հոգի երեւցան, կանչեցին զիս դուրս, հանեցին գոց ինքնաշարժի մը մէջ, վար առին հազիւ քանի մը մեթր անդին, առաջնորդեցին գետնայարկ մը, հրեցին դուռնէ մը ներս ու դարձուցին բանալին։ Ստալինի նկարին դիմաց, մերկ սեղանի մը եւ մէկ աթոռ միայն ունեցող չորս պատին չոր ու խոնաւ ներքնայարկին մէջ՝ չեմ գիտեր որքան սպասեցի, երբ սուինաւոր զինուոր մը ներս մտաւ ու արձանացաւ դիմացս։ Անոր յաջորդեց քաղաքային տարազով երիտասարդ մը, որ տեղաւորուեցաւ աթոռին, ձեռքին թուղթերը դրաւ սեղանին ու ազդարարելէ ետք, որ ինք ամէն բան գիտէ եւ ինձմէ սպասուած լիակատար խոստովանութեան մէջ որեւէ թերացում կրնայ ծանր հետեւանքներ ունենալ ինծի համար, դաժան սառնասրտութեամբ մը սկսաւ հարցուփորձերու իր տարափը։— Ի՞նչ է անունդ, հօրդ անունը, ազգանունը։ Ո՞ւր ծնած ես, ե՞րբ, ո՞ր թաղին մէջ։ Որո՞նք եղած են պատանութեանդ ընկերները։ Ո՞ր դպրոցները յաճախած ես։ Բարձրագոյն կրթութեան համար ինչո՞ւ նախապատուութիւնը տուիր Ամերիկեան համալսարանին։ Որեւէ կուսակցութեան անդամագրուա՞ծ ես։ Ի՞նչ կապեր ունեցած ես օտար գործակալութիւններու հետ։ Ինչո՞ւ առաջին կարաւանով չուզեցիր ներգաղթել»։ Եւ այսպէս ուրիշ բաներ, խելքէ-մտքէ չանցած հարցումներ, որոնց պատասխանեցի եւ կը կարծէի, որ գոհացում գտաւ հարցաքննիչը, վերջացաւ ամէն բան, երբ նոյն հարցումները բովանդակող ուրիշ թուղթ մը երկարեց ինծի ու պահանջեց, որ լեցնեմ ու ստորագրեմ։

digitised by A.R.A.R.@

կատարեցի կամքը, բայց ինչ, առանց ինձի բան մը ըսելու, հաւաքեց թուղթերը եւ ելաւ դուրս: Նայեցայ զինուորին: Տեղս մնալու խստաբիր ակնարկ մը նետեց վրաս սուինակիրը: Խառնաշփոթ ու տարերային նոր ձայներ սկսան պաշարել զիս, կասկածներ, տեսակ–տեսակ: Սխա՞լ մը գործած էի արդեօք, կարեւոր անձնաւորութի՞ւն մը անարգած, գէշ բա՞ն մը ըսած էի Հայաստանի մասին: Ինձի պարտադրուած կացութեան պատճառը հասկնալու համար կը պրպտէի անցեալս, յարաբերութիւններս, մօտը, հեռուն, երբ ներս մտաւ չափազանց գէր, տգեղ ու տեսակաւոր նայուածքով աղջիկ մը, որ պաշտօնական խստութեամբ մը դրաւեց աթոռը, բացաւ պայուսակը եւ իր նախորդին աղդարարութիւնները կրկնելէ ետք, սկսաւ հարցումներու նոյն տարափը: Համբերութեանս բաժակը յորդած էր, բայց կը ջանայի զսպել ինքզինքս, միշտ յիշելով հայրենական մեր առաջին գիշերը մեզի այցի եկած խորհրդաւոր ծերունին ու անոր պատուէրները. «Ապրէք յարմարուելով, դըժգոհութիւն չյայտնէք, արէք ինչ որ հրահանգուի ձեզ»: Այդպէս ալ ըրի, բայց ներքնապէս կը կրծէի ինքզինքս: Ինչո՞ւ նոյն բաները երկու անգամ կը հարցնէին ինձի: Ի՞նչ էր իրենց հետապնդածը: Մարաւ էի, չհամարձակեցայ ջուր խնդրել: Անօթեցայ՝ համբերեցի: Գարգապէս կատարեցի հարցաքննիչ աղջկան պահանջները եւ երբ ան դուրս ելաւ՝ թուղթերու կապոց մը ձեռքին ներս մտաւ զինուորական մը եւ կրկնուեցաւ նոյն պատմութիւնը, յաւելեալ հարցումներով...

—Սարսափելի է,– ըսի:

—Սարսափելին ասոնք չեն տակաւին, տոնց պէս միւսնե՛րը չեն, գործադուլներու, գասադուլներու, դրամատիրական կարգերու դէմ պայթած ըմբոստութիւններուն մասնակցած ըլլալու կամ չըլլալու մասին եղած հարցումնե՛րը չեն, այլ այն մի՛ւս հարցումը, թէ՝ «Ի՞նչ նպատակով եկար Հայաստան»: Միւս բոլոր հարցումներուն գէշ–աղէկ պատասխանեցի, երկար կամ կարճ նախադասութիւններով, բայց այս մէկուն առիթով համրացայ–մնացի: Ի՞նչ նպատակով կրնայի եկած ըլլալ Հայաստան: Օտար երկինքի տակ ծնած մարդ, ես՝ չէ՞ր բաւեր, որ արիւնս անարատ պահած էի ու եկած: Եկած էի հողը մայր, մարդերը եղբայր, օրը բերկրալի, գալիքը ապահով զգալու պապակով, փոխադարձաբար իմ լաւագոյնս ընծայելու համար հողին, մարդոց, պայծառ երազներու: Այս նպատակներով փութացած էի Հայաստան, բայց Հայաստանի մարդերը իրե՞նք ինչ նպատակներով նման հարցումներ

digitised by A.R.A.R.@

կ'ուզէին ինծի՝ չհասկցայ ու չեմ հասկցած մինչեւ այսօր...

— Ցետո՞յ,— հետաքրքրուեցայ։

— Գրեթէ իրիկուն եղած էր, երբ արտօնեցին վերադառնալ հանրակացարան, հրահանգելով, որ մեր հանդիպումին մասին մարդու բան չըսեմ, ո՛չ մօտիկ պարագաներու եւ ոչ ալ հեռաւորներու, ու սպասեմ որոշումներուն։ Երբ հոն հասայ, ուղղակի չմած էի, բեկուած, խեղճացած։ Ինքզինքս չճանչնալո՛ւ չափ։ Անհեւակայելի մոլորակի մը վրայ ինկած ըլլալու մղձաւանջ մը կը զգայի, որ վայրկեան առ վայրկեան աւելի կը սասականար սրտիս։ Երեւանի մէջէն կը քալէի, Զանգուն կը գոռար անգին, Արարատը իր խոյեանքին մէջ էր, դաշտը՝ իմ երազիս պէս, բայց այդ ի՞նչ տեսակ մարդեր էին, ի՞նչ էր իրենց հետապնդածը, ինչո՞ւ այդպէս խիստ էին, ոստիկանական։

— Բաւական է, Միքօ՛,— էլ մի՛ պատմիր,— մէջ մտաւ Անահիտ,— ի՞նչ կարիք կայ երեկոն փճացնել հին վէրքերով։

— Ինդիր չէ, թող սիրտը պարպէ,— ըսի մեղմ։

— Լաւ, հանիմ Սիպերիա եւ հոն վերջացնեմ,— ըսաւ Միքայէլ։

— Բայց ի՞նչ կարիք կայ,— շեշտեց Անահիտ կրկին։

— Որպէսզի պարոն Պարոյրը լրիւ ըմբռնէ, թէ փարիզի իր բարեկամին եւ իմ ճակատագրիս միջեւ տարբերութիւնը շատ մեծ է, անդնդային ըսուելու չափ։

— Կարծես թէ,— ըսի,— ու Միքայէլ շարունակեց իր պատմութիւնը.

— Հարցաքննութենէն վերադարձիս՝ մայրս առանձին գտայ մեզի յատկացուած անկիւնը։ Մեծ ուրախութեամբ դիմաւորեց զիս։ Կը կարծէր, որ կանչուած եմ ընտրած ճիւղիս, տան եւ նման անհրաժեշտ բաներու համար։ Ցուսադրեցի զինք, յոյսով կը սպասէր հօրս, որ կանչուած էր ինձմէ ետք։ Լուրը նոր սարսափ մը առաջացուց սրտիս։ Վերադարձաւ արեւամուտին։ Ցոգնած էր ու աչքերը կարմիր։ Զարձագանգեց մօրս հարցումներուն։ Իրմէ առաջ հանրակացարանէն հեռանալուս հանգամանքներով չհետաքրքրուեցաւ։ Կարպետի մը վրայ փուլ եկաւ ու համբացաւ կարծէք։ Աւելի ուշ, երբ մայրս անկողինի պէս բանի մը փաթթուեցաւ ու աչքերը գոցեց՝ մարեցինք լոյսը եւ մութին մէջ համբացանք ամէնքով։ Չեմ գիտեր ուր հասած էր ժամանակը, երբ ձեռքի հպում մը զգացի եւ ապա լսեցի հօրս փսփսուքը.

— Միքայէ՛լ...

digitised by A.R.A.R.@

— Հա, պա,— չչնջեցի իմ կարդիս։

— Դուն գիտե՞ս ինչ է դասակարգային զգօնութիւնը։

— Ի՞նչը։

— Դասակարգային զգօնութիւնը։

— Ա՞ռ ուրկէ հանեցիր։

— Ձեմ գիտեր։ Նոր լսեցի։

«—Կամաց–կամաց պարզուեցաւ պատմութիւնը։ Կանչուած էր ճիշդ ինծի պէս, անծանօթներու կողմէ, անծանօթ տեղ մը, հարցանքննուած, կարգ մը հարցումներ կրցած էր հասկնալ, ուրիշներ՝ ոչ, ի վերջոյ, երբ ստուգած էին, որ գործարանային ցոյցերու չէ մասնակցած՝ դասակարգային զգօնութիւնը բթացած ու արմատական դաստիարակութեան կարիք ունեցող մարդ համարած էին զինք ու արձակած։ Այսպէս դիմաւորուեցանք մեր հայրենիքին մէջ, այսպէս եղան հայրենական մեր առաջին օրերը, ու չարունակուեցան այսպէս երկար ատեն, անվերջանալի հարցաքննութիւններով, անվերջանալի տեղափոխութիւններով, Երեւանէն Սեւանի գիւղերը, յետոյ՝ Արագածի շրջանը, կրկին Երեւան, ես՝ իբրեւ սեւագործ բանուոր, հայրս՝ շինարարական ձեռնարկներու մէջ դամ դամող։ Մերժեցին համալսարան ընդունուելու դիմումներս՝ դասակարգային ծագումս կասկածելի համարելով, հօրս արհեստին համար յարմար գործ չկայ ըսին ու վերջացուցին։ Այսպէս ապրեցանք ամբողջ երկուքուկէս տարի, յարմարելով, լռելով, կուրնալով, մենք մեզ մոռնալ ջանալով, առանց գիտնալու, որ նո՛ր թղթածրարներ պիտի բացուէին ու բոլորովին պիտի հարստահարէին իմ հոգին։ Ստալինեան նոր փոթորիկներուն ատեն նորէն հարցաքննութեան կանչուեցայ, այս անգամ արտասահման մնացած քրոջս հետ կապ ունեցած ըլլալու գլխաւոր մեղքով, որուն հետ կրկին նիւթ դարձաւ մէկ տարի Ամերիկեան համալսարան յաճախած ըլլալուս պարագան։ Հարցաքննիչները թիւով երկուք էին այս անգամ, տղայ մը եւ աղջիկ մը, եւ միասին կը վարէին գործը՝ նորէն սուինաւորի մը ներկայութեան։ Ձիս կ'ամբաստանէին քրոջս միջոցով ամերիկացիներուն հաշուոյն լրտեսութիւն ըրած ըլլալու յանցանքներով։ Կրկնեցին ու կրկնեցին նոյնը եւ երբեք չուզեցին ըմբռնել, որ հարցին մէջ զրպարտութիւն մը կայ եւ ես անմեղ եմ բացարձակապէս։ Այս նոր խաչելութիւնը տեւեց ամբողջ ամիս մը եւ դիշեր մըն ալ անջատեցին զիս ծնողներէս ու նետեցին հեռու Հիւսիս։ Անկէ ետք ո՛չ հայրս տեսայ, ոչ ալ

digitised by A.R.A.R.@

մայրս: Տարի մը ետք լսեցի, որ ինձմէ ետք անոնք ալ աքսորուած են: Այդքան:

—Ճիշդ Սիմոնոֆի պատմութիւնը,— ըսի:

—Ո՛չ,— առարկեց Միքայէլ ուժգնօրէն,— մեր ծնողներուն կորուստին առթած վիշտերը տարբեր են, վասնզի տարբեր են անոնց անհետացման հանգամանքները: Սիմոնոֆ անպայման կը յիշէ իր ծնողներուն վերջին օրերը, գուցէ ներկայ եղած է անոնց յուղարկաւորութեան, գիտէ, թէ բեւեռային որ մարզին մէջ տարտղնուեցան անոնց աճիւնները, բայց ե՞ս: Եւ յետոյ՝ Սիմոնոֆ որոշապէս տառապած է իր ծնողներուն պատճառով, մինչ իմ հայրս ու մայրս ոչնչացման ճամբան մտան ի՛մ պնդումովս: Տարբերութիւնը մեծ է: Ուրիշ տարբերութիւն մը ա՛յն՝ որ մեր բարեկամը մանկութեան օրօք նեղուած է աքսորավայր եւ մենք գիտենք, որ մանկութեան ատեն ամէն ինչ բնական կը թուի մարդ էակին, մինչ ես երիտասարդ էի: Ես ճանցայ աքսորը, եւ աքսորին բոլոր հետեւանքները, երազներու փլուզումը, ճանչցայ մարդոց հաւատալու ազնիւ ապրումներուն խորտակումը:

—Արդարացուելէ ետք, ուղղակի Հայաստա՞ն վերադարձաք,— հարցուցի:

—Այո:

—Քանի՞ տարի ապրեցաք Սիպէրիա:

—Վեց:

—Իսկ Հայաստա՞ն:

—Բնա՛ւ:

Վերջին հաստատումը տարօրինակ թուեցաւ ինծի ու չուարումս, առանց բառի, փոխանցեցի մէկ Սիփանին եւ մէկ Անահիտին:

—Թող զարմանալի չթուի ըսածս,— յարեց Միքայէլ նոյն դառնութեամբ,— ո՛չ աքսորէն առաջ եւ ոչ ալ աքսորէն ետք ես բախտ ունեցայ զգալու Հայաստանը: Ուտելու հաց գտնուեցաւ միշտ, մեր գլխուն տանիք մը ալ ունեցանք, բայց երբեք առիթ չունեցանք ապրելու այնպէս՝ ինչպէս մարդիկ կ'ապրին իրենց հայրենիքին մէջ: Հայաստանին ու իմ միջեւ առաջին օրէն բարձրացած ու պարբերաբար թանձրացող նուաստութեան, վիրաւորանքներու, կորուստներու, սուգերու սառոյցը մնա՛ց ու մնաց: Աքսորէն առաջ կասկածներով թունաւորեցին արիւնս, աքսորի ընթացքին՝ ոչնչութեան զգացումով, ու աքսորէն ետք՝ չոայլուած գթութիւններով:

—Բաւական է, Միքօ՛, մի քիչ խօսենք զուարթ բաների մասին,— յիշեցուց Անահիտ:

digitised by A.R.A.R.@

—Իրապէս,— միացաւ անոր Սիփան,— մէկ-երկու անեքդոտներ պատմեցէք, քիչ մը խնդանք:

Միքայէլ թեթեւ մը ժպտեցաւ ու լռեց: Խօսք առաւ Անահիտ.

«—Մի պրոֆեսոր իրա զեկուցման մէջ ասում է ուսանողներին, որ տնտեսութեան մէջ Խորհրդային Միութիւնը հինգ տարուց անցնելու է Ամերիկային:— Էդ ասածիդ չեմ հաւատում,— ասում է Վարդանիկ:— Խորհրդային Միութիւնը տասը տարուց անցնելու է Ամերիկային,— շարունակում է պրոֆեսորը:— Էդ ասածիդ չեմ հաւատում,— կրկնում է Վարդանիկ:— Ուսանո՛ղ Վարդանիկ,— ջղայնանում է պրոֆեսորը,— ձայնդ յետ քաշիր, թէ չէ՝ քեզ իսկոյն բանտարկել կը տամ:— Էդ ասածիդ կը հաւատամ,— ասում է Վարդանիկ»:

Անահիտ բառերը կ՝արտասանէր վարժ պատմողի մը վայելչութեամբ, տպաւորութիւն ձգելու միտումէն զերծ եղանակով մը, Միքայէլ կը լսէր, բայց խանդավառութիւն ցոյց չէր տար, Սիփան՝ երկուստեք հաճոյք պատճառելու դերի մը մէջ մտած՝ փոխ առ փոխ Անահիտին ու ինծի կը նայէր, իսկ ես խնդալէն կը պայթէի, մերթ կ՝արցունքոտէին աչքերս, չունչս կը բռնուէր:

«—Մոսկուայում մի ուսուցչուհի աշխարհագրութեան դաս է տալիս: Նայում է քարտէսին, ցոյց է տալիս Միացեալ Նահանգներին եւ ասում.

«Էստեղ Միացեալ Նահանգներն է, երկիրը գործազրկութեան, բրտութեան, ցեղային խտրականութեան եւ անարդար գործերի»: Ապա դարձնելով փոքր երկրագունտը, շարունակում է. «Էստեղ Սովետական Միութիւնն է, երկիրը երջանկութեան, ապրելու քաղցրութեան, արդարութեան...»: Էն ժամանակ դասարանի յետեւի շարքից լսւում է փոքրիկ Նաթաշայի հարցական ձայնը,— Օրիորդ, ինչպէ՞ս կարելի է գնալ Սովետական Միութիւն»:

Միքայէլի դէմքին այս անգամ ուրուացաւ թեթեւ ժպիտ մը, Սիփան շարունակեց նոյն դերը, իսկ ես դարձեալ չկրցայ զսպել խնդուքս:

«— Ռատիո-Երեւանին հարցնում են. արդեօք ոջիլները կարո՞ղ են տպստամբել: Պատասխան.— Այո՛, ոջիլները կարող են ապստամբել, որովհետեւ նրանց երակներում եռում է բանուորագիւղացիական արիւնը»:

—Կը բաւէ,— խնդրեցի հեւալէն,— պիտի ճայթիմ:

Սրճարանի յաճախորդները զուարթ հետաքրքրութեամբ մը կը հետեւէին մեր խնդագին զալարումներուն: Վերջին անգամ կարծես ծանօթ մը փնտռեցի անոնց մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

Ցիշեցի Ատոմը: Սրամիտ խօսքերն ու մանրավէպերը կը խենթացնէին զինք: Ով գիտէ որքա՜ն պիտի ուրախանար, եթէ մեզի հետ ըլլար, մտածեցի, ոտքի ելայ անմիջապէս եւ ուղղուեցայ դէպի հեռաձայնային խցիկը: Տունն էր: Քանի մը բառով պատկերացուցի հետաքրքրական մթնոլորտը եւ ըսի, որ միանայ մեզի:

—Ձեմ կրնար,— ըսաւ,— այսօր տրամադիր չեմ դուրս ելլելու:

—Շատ գոհ կը մնաս, անպայման եկուր,— կրկնեցի առաջարկս:

—Ինչո՞ւ այդքան կը պնդես:

—Որովհետեւ նրանց երակներում եռում է բանուորագիւղացիական արիւնը:

—Ի՞նչ:

Վար առի ընկալուչը եւ, աւելի պայծառ տրամադրութեամբ մը տեղս վերադառնալով՝ տուի Ատոմին ուղղած հրաւէրիս լուրը: Ապա՝ քանի մը բառով հիւրերուն ներկայացուցի բարեկամս, նշելով անոր պաշտօնը, աշխարհի անցուդարձերուն հեւ ի հեւ հետեւելու պապակներն ու ազգային եւ հայրենասիրական մոլեռանդութիւնները: Միքայէլ եւ Անահիտ հաճ տրամադրութեամբ մը դիմաւորեցին նկարագրութիւններս, մինչ Սիփանի դէմքէն զգացի, որ պաղ հով մը անցաւ: Անմիջապէս անդրադարձայ պատճառին: Գրասենեակիս մէջ հաստատած անոնց առաջին ծանօթութենէն սկսեալ անոնք միշտ խորթ աչքով նայած էին իրարու: Սիփանի անձին ու պաշտօնին մէջեւ Ատոմ կը տեսնէր նոյնութիւն մը, իսկ Սիփան ապագան կորսնցուցած անձ մը կը նկատէր Ատոմը, յաւակնոտ մը, ամէն ինչի դէմ առարկութիւն ունեցող յաւիտենական դժգոհ մը, որ կը սիրէ միշտ կռիւի մէջ ըլլալ: Այս անդրադարձները իմ մէջս ալ առաջացուցին տրամադրութեան նահանջ մը: Գուցէ անհրաժեշտ չէր Ատոմին ներկայութիւնը այս երեկոյ: Խե՜ր անիծած: Անեքդոտներու ոգեւորութեան մէջ բոլորովին մոռցած էի նեղութիւններէ ընկճուող ու վտանգներէ խոյս տուողներուն հանդէպ իր փոթորկումները: Նոր միայն յիշեցի Լոնտոնի ճամբուն վրայ պահ մը մեզի հանդիպած կիպրահայ Սեպուհին եւ իր բախումը: Կրնար նոյնը պատահիլ եւ հիմա: Անձկութիւն մը սկսաւ խորանալ սրտիս:

Անահիտ շարունակեց զուարթախոհութեամբ թաթաւուն իր մանրավէպերը, նկարագրեց Ստալինի յարութիւնը, Ռումանիոյ կովը, հարստացած ու երջանիկ մեռելաթաղը, չորս տարբեր դիրքերով նախադասութիւն կազ-

digitised by A.R.A.R.@

մած ու ազատութիւն քարոզող Մոսկուայի գրավաճառը, եւայլն, եւայլն, բայց միւս պատմածներէն բխած ոգեւորութիւնը չառաջացաւ մէջս: Ատո՛մը:

Երեւցաւ:

Սիփան կոտրտուած տրամադրութեամբ մը ներկայացուց անոր իր ազգականները.

—Մօրեղբօրորդիս կ'ըլլայ, Միքայէլ, տիկինը եւ երկու զաւակները: Նոր եկան Հայաստանէն:

Ատոմ հրճուալիր գէմքով մը բարձրացուց բաժակը, բարի գալուստ մաղթեց, խմեց Հայաստանի կենացը:

Հետեւեցանք իր զեղումին:

—Հոն ապրողներուն կենացը,— աւելցուց,— մեզմէ աղէկներուն:

Միքայէլ եւ Անահիտ իրարու նայեցան:

Սիփան ծովուն կողմը դարձուց խոժոռած դէմքը:

Ատոմ սկսաւ անմիջապէս խօսիլ Հայաստանի ապրած նոր վերափոխումներուն մասին, անոր մեծ շնչառութեան, բացուած դուռներուն, փոխյարաբերութիւններու սերտացման, եւ երկրորդ բաժակը այդ բոլորին թնդացուցած ուրախութեան համար պարպելէ ետք, հետաքրքրուեցաւ Միքայէլի եւ Անահիտի վարած պաշտօններով, հետաքրքրութիւններով, ծանօթներով, եւ իր ու հայաստանցիներուն միջեւ սկսաւ աչխուժ զրոյց մը:

—Երեւի պարոն Ատոմը մօտից հետեւում է Հայաստանին,— ըսաւ Անահիտ հաճոյալուր ձայնով մը:

—Ոչ շատ մօտէն, այսինքն, քիչ մը:

«Քի՛չ մը» կրկնեցի ես մտքէս:

Հարցումներու ու պատասխաններու ալիքին հետ մեր առջեւ պատկերացան բազմաթիւ երեւոյթներ, խնդիրներ, յուզումներ,— Սեւանի փրկութիւնը, Համբարձումեանի վերելքը, Նաչատուրեանի թռիչքը, Արարատի կարօտը, գիրքերու անուններ, թիւեր՝ դպրոցներու, թատրոններու, գրադարաններու, թերթերու, արուեստագէտներու: Բանարուեստ, երգարուեստ, պարարուեստ: Մաղկում: Նոյանք: Լոյս ու հմայք՝ մեր սահմաններուն մէջ, մեր սահմաններէն դուրս: Անոնք կը խօսէին, մինչ ես ու Սիփանը կ'ունկնդրէինք միայն, զարմանալով, ամչնալով, խեղճանալով անոնց դիմաց, մենք մեր մէջ: Ատոմը կը ճանչնայի, ուսուցիչ եղած էր, գիրքերու մտերիմ, իր գործն էր, բայց էլեկտրագէտ Միքայէլը եւ դեղագործ Անահիտը իրենք ե՞րբ ժամանակ ունեցած էին այդքան բանի հետեւելու, այդքան տարբեր բաներ կարդալու, միտք պահելու,

digitised by A.R.A.R.@

մա՛նաւանդ Միքայէլը, որ իր երիտասարդական բեղուն տարիներէն վեցը զոհ տուած էր Սիպէրիոյ ցուրտերուն:

—Մի ուրիշ նաւ, մա՛,— ճչալով ներս մտաւ Ռազմիկ:

Հեռուէն, նախորդին պէս լուսողոզ, այլ աւելի հսկայ նաւ մը կը սահէր դէպի քարափ, լրացնելով կարծես ճիւնիի ծովածոցին եւ մերձակայ բլուրներուն վրայ կաղմած բնութեան հեքիաթային համայնապատկերը:

—Սիրեցի՞ք Լիբանանը,— հարցուց Ատոմ:

—Արդէն կը սիրէի, ծննդավայրս է:

—Իսկ Հայաստա՞նը:

—Հայաստանը մեր հայրենիքն է,— ուզեց կարճ կապել Միքայէլ եւ, ձեռքը թափ տալէ ետք՝ վառեց սիկարէթ մը:

—Վստահաբար արդէն կարօտցաք եւ անձկութեամբ կը սպասէք վերադարձի վայրկեանին:

—Այլեւս Հայաստան պիտի չվերադառնան,— մէջ մտաւ Սիփան,— ասկէ Ամերիկա պիտի անցնին:

—Վերջնականապէ՞ս,— զարմացաւ Ատոմ:

—Այդպէս որոշած ենք,— հաստատեց Միքայէլ:

Մոայլութիւն մը դիպուեցաւ մէկէն Ատոմի աչքերուն: Զախ ձեռքը ձախ քունքին՝ աջով սկսաւ չարչարել մազերը:

—Ձե՞ր կամքով հեռացաք Հայաստանէն,— հարցուց պահ մը ետք:

—Այո:

Դարձաւ ու խէթ աչքով մը նայեցաւ ինծի: Զգացի դժգոհութեան պատճառը: Այս չէր իմ պատկերացուցած մթնոլորտէս իր սպասածը: Բայց ա՞յս էր միթէ իրմէ իմ սպասածս: Ի՞նչ պէտք կար նման հարցումներու: Ի վերջոյ ուրիշին ի՛նչ՝ թէ մարդ հո՞ս կ՚ուզէ ապրիլ, թէ հոն:

—Ձե՞ր կամքով հեռացաք Հայաստանէն,— կրկնեց Ատոմ:

—Աւելի ճիշդը՝ տառապանքի ստիպումով,— խստացուց ձայնը Միքայէլ:

—Այդքա՞ն լուրջ բան է տառապանքը:

—Նայած:

—Ես յարգանք ունիմ բոլոր տառապած մարդոց հանդէպ, բայց չեմ գիտեր, տառապանքը կրնա՞յ բաւարար պատճառ մը ըլլալ հեռացման:

—Իմ պարագայիս ուրիշ ելք չկար:

—Ուրիշ հարցում մը, եթէ կարելի է:

—Հրամեցէք:

digitised by A.R.A.R.@

—Պիտի մաղթէի՞ք, որ ուրիշ տառապածներու եւս ներկայանար հեռանալու առիթը:

—Ես ոչ ոքի պիտի մաղթէի իմ ճակատագիրս:

—Ա՞յն ատեն:

—Ի՞նչ այն ատեն:

—Նկատած եմ, որ անձնասիրութիւնը իր կարեւոր դերը կատարած է առնուած նման քայլերուն մէջ:

—Ըսէք ձե՛ր քայլին: Ի՛նչ հարկ կայ ընդհանրացումներու ետին ապաստանելու: Ի՛նչ հարկ կայ մանաւանդ բարեկիրթ երեւնալու: Հայաստանէն մինչեւ հոս արդէն քանի՛–քանի՛ անգամ եղած է ինծի այդ վերագրումը: Պաշտօնական բերաններէ թէ պարզ մարդոց կողմէ: Դեռ այսօր մէկը նման ամբաստանութեան մը պատիւը ըրաւ ինծի, այսօ՛ր:

—Հապա ի՞նչ կ՝ուզէիք, որ ընէին մարդիկ,– բարձրացուց ձայնը Ատոմ,– ողջերթի ուղերձնե՞ր պիտի կարդային հայրենիքէն հեռացողներուն:

—Անշուշտ ոչ:

—Կամ դուրսը ծափողջոյններո՞վ պիտի դիմաւորէին զանոնք:

—Ինծի պէս մարդերը,— ըսաւ Միքայէլ աւելի հանդարտ եղանակով,— նման ակնկալութիւններ չեն կրնար կապել ուրիշ մարդոց: Հոն նոյն բաները կրկնող եւ հոս նոյն բաներուն արձագանդողներուն հանդէպ պատրանքներ չեն կրնար սնուցանել ինծի պէսները: Շատ պիտի ուզէի սակայն, որ գտնուէին անձեր, գոնէ՛ քանի մը հատ, որ հաւատային նաեւ ինծի պէսներո՛ւն ճշմարտութեան: Ես տեղն ու տեղը կրնայի կաթուածահար ըլլալ, եթէ իրապէս անձնասիրութեան, կամ ընչաքաղցութեան, կամ դիւրակեցութեան, եւ անոնցմէ բխող միւս ծարաւներուն անձնատուր անասուն մը կրէի մէջս: Արագածի փէշերուն՝ ցուրտին դէմ անպաշտպան ու արեւէն տանջուող խրճիթ մը պիտի նախընտրէի աշխարհի բոլոր պալատներէն, եթէ կասկածելի ստուերներ չթափառէին շուրջս· պիտի ուզէի չոր հաց ծամել շարունակ կամ գազաններուն հետ սնանիլ վայրի անտառներու մէջ, միայն թէ միլիցիայի ուրուականը ամէն վայրկեան չպղտորէր խաղաղութիւնս· երջանկութիւն պիտի համարէի բարձի տեղ հայրենական քար մը ունենալ գլխուս տակ, եթէ զերծ մնացած ըլլայի յանախանքներէ: Կ՝ըսեմ այսպէս, դիտնալով հանդերձ, որ տառապանքէ զերծ մնացած մարդիկ երբեք չեն կրնար մտնել տառապեալներուն կացութեան մէջ: Ամիս մը կ՝ընէ, որ հոս եմ, տարբեր մարդոց հետ, ծանօթներու, անծանօթնե-

digitised by A.R.A.R.@

բու, ցերեկ ատեն, գործի ժամերուն, գիշերը, խնճոյքի պահերուն, եւ տպաւորութիւններէս հանած եզրակացութիւնս այն եղաւ, որ դուք չէք կրնար հասկնալ մեզ, ձեր ուղեղին մէջ չի կրնար անդաւորուիլ մեր փորձառութիւնը, ձեր մորթը անծանօթ է մեր դառն մշակոյթին...

—Կարելի է, բայց ես դեռ կը սպասեմ քիչ առաջ ըրած հարցումիս:

—Որ...

—Ամէն ոք տառապեցաւ մեր այդ տառապակոծ երկրին մէջ, բայց պիտի ուզէի՞ք, որ բոլոր տառապածները հետեւէին ձեր օրինակին:

—Հարցումը զինաթափող է եւ հաւանաբար այդ պատճառով կ'ուզէք կրկնել զայն: Ես գիտեմ, որ նոյն զէնքով պիտի մօտենան ինծի նաեւ ուրիշներ եւ փորձեն ջախջախել զիս: Ատիկա, այո, եղած է իմ խորագոյն հարցերէս մէկը, եւ եթէ զերծ մնացած ըլլայի տանջալից երկուութենէն, Օվիր հիմնարկին ստեղծումէն անմիջապէս ետք կը ձեռնարկէի անջատման ձեւակերպութիւններուն: Շատ աշխատեցայ ամէնուն պէս ապրելու գաղափարին հետ հաշտեցնել ինքզինքս, բայց չեղաւ, իմ եւ ուրիշներուն միջեւ կար տարբերութիւն մը, շատ նուրբ, գրեթէ աննշմարելի, բայց կա՛ր: Հոն ծնած, սնած, մեծցած ու ապրող բազմութիւնները պարբերական առիթներով հողին ուժը զօրութեամբ զգացած բախտաւորներ են, մինչ ինծի երբեք նման առիթ մը չտրուեցաւ, ինծի երբեք պատեհութիւն չտրուեցաւ ոտքերուս տակ զգալու հայրենի հողը: Ինծի չտրուեցաւ նոյնիսկ հարազատի մը դերեզմանը ճանչնալու մխիթարանքը: Հայրս չեմ գիտեր ո՛ւր մեռաւ, մայրս չեմ գիտեր ո՛ւր թաղուեցաւ: Գերեզմանի մը կապուելու ապրո՛ւմն անգամ չձգեցին ինծի: Ահա ուրիշներէն, նոյնիսկ ինձմէ աւելի տառապածներէն զիս զատող անէծքը, որ սկսաւ, ինչպէս քիչ առաջ պատմեցի պարոն Պարոյրին, առաջին օրէն: Մինչեւ այսօր դեռ չեմ հասկցած, թէ ինչո՞ւ այդպէս վարուեցան հետս, ինչո՞ւ այդպէս հարստահարեցին զիս, ինչո՞ւ կողոպտեցին հայրենական մաքուր ապրումներս, որո՛ւ հաշուոյն: Համալսարանի ուսանող եւ ներկայացած առաջին պատեհութեամբ չունչը Հայաստան առած պարզ երիտասարդ մը՝ ես, ես ո՞վ էի, ի՞նչ վտանգ կրնայի ներկայացնել այդքան հսկայ ուժի մը, որուն գործակալները չնչաւոր դիակի մը վերածեցին զիս:

—Ո՞չ ոք պաշտպան չկանգնեցաւ ձեզի,— հետաքրքրուեցաւ Ատոմ:

—Չեմ յիշեր:

digitised by A.R.A.R.@

—Ի՞նչ հիմունքով աւարտած համարեցին ձեր աքսորի ժամկէտը։

—Նոր վէրքի մը։

—Չհասկցայ։

—Օր մը անծանօթ մէկը ներկայացաւ ինծի ու ըսաւ. «Ձեզ սխալմամբ են աքսորել. հիմա դուք ազատ էք»։ «Սխալմա՛մբ»։ Ես այլեւս չէի հաւատար այդ «սխալմամբ»ին։ Այդքան հարցաքննութիւններէ, բանտէ բանտ եւ աքսորավայրէ աքսորավայր քաշքշուելէ ետք, ինչպէ՞ս կրնայի այլեւս հաւատալ, որ իշխանութեան մարդերը սխալած են։ Իսկ եթէ սխալած էին, ես որմէ՞ պիտի պահանջէի արդարութիւնս եւ ո՞վ պիտի հատուցանէր իմ կորուստներս, թանկագին տարիներուս կորուստը, հաւատքիս կորուստը, հայրենասիրութեանս կորուստը, երազներուս, տեսիլներուս...։ Ես կը յիշեմ մտաւորական մը, որ ջղագար կը դառնար, երբ արդարացման մասին խօսք ըլլար, մարած ձայնը մինչեւ երկինք կը հասնէր. «Աստուածնի՛դ սիրէք, մի՛ արտասանէք արդարութիւն բառը, մի՛, մի՛ արտասանէք։ Տասնեօթը տարի անարդարութեան զոհը ըլլալէ ետք, որո՞ւն պէտք էր իմ արդարացումս։ Որո՞ւն պէտք է այս քայքայուած առողջութիւնը, այս վաղահաս ծերութիւնը, որո՛ւ, մի խօսք արդարացման մասին»։ Պարզ մարդը, մտաւորականը, հերոսի պսակ ունեցողը, արհեստաւորը, հողագործը, փառաւոր անցեալի մը տէր ծերունին, ապագայ խոստացող երիտասարդը, այս գործին կամ միւսին մէջ դեր ունեցած կիներ ու աղջիկներ նոյն ճակատագրին ենթարկուեցան, իւրաքանչիւրը խրանուեցաւ մեղքով մը ու նետուեցան ցուրտ հեռուները, ուր մեռնողը մեռաւ ու ողջ մնացողները հարցականներու յաճախանքներով կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը։

—Ի՞նչ հարցականներու,— հարցուցի՝ բան մը ըսած ըլլալու համար։

—Ձեզի համար բառ ու բառակապակցութիւններու սահմաններուն մէջ մնացած խարաններուն պատճառը փնտռող հարցականներուն։ Նկատեցի արդարեւ, որ ձեզի համար ի միջի այլոց հոլովուած բաներ են սոցիալական ծագումը, դասակարգային թշնամին, ապադասակարգային էլեմենտը, ձայնազուրկը...

—Սպասէ,— դարձեալ ընդմիջեց Ատոմ,— ես շարունակեմ. աջ թեքումը, ձախ թեքումը, կապիտալիստական լագէյը, կղերաֆեոդալական մնացուկը, հական, դաշնակցական բանդիտը, նացիոնալ ուկլոնիստը, դիվերսանտը, տրոցկիստը...

digitised by A.R.A.R.@

Ատոմ չունչ առաւ, սիկարէթին ծուխը վեր արձակեց, ըսաւ.

—Թուե՞մ աւելին։

—Կը հետեւիմ։

Եւ՝ Միքայէլի ապշահար նայուածքին դիմաց՝ ան շարունակեց, յիշելով չարագուշակ որակումներու նոր շարք մը, երեւակայութեանս առջեւ ուրուանկարելով Ֆաշական լրտեսը, անգլիական հեռախուզութեան գործակալը, ժողովուրդի թշնամին, քծնութեան ստաժաւոր վարպետը, կարիերիստը, հայրենիքի դաւաճանը, հակայեղափոխական սպեցիֆիկը, քաղքենին, մորթապաշտը...

—Վերջացուցի՞ք։

—Այո։

—Հապա մատերիա՞լը։ Հապա անկետա՞ն։ «Սեւ ագռա՞ւը»։

—Մոռցեր էի։

—Կրնաք դեռ ուրիշներ ալ յիշել, բայց երբեւիցէ թափանցա՞ծ էք արդեօք անոնց խորքը, անդրադարձա՞ծ էք բնաւ, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրին տարաձայնութիւնը ինչ ահասարսուռ աղէտներու դուռ բացաւ։ Մենք ապրեցանք ու գիտենք, դուք չէք ապրած ու չէք կրնար պատկերացնել։ Դեռ մանրամասնել պէտք է այն մեքենայնութիւնը, որուն համաձայն՝ յանցաւոր հոչակուած մարդերէն որեւէ մէկը երբեք իրրեւ առանձին միաւոր չդիտուեցաւ ու դատուեցաւ։ Մարդկայնական նման յարաբերութիւնները խորթ հասկացողութիւններ եղան հոն տասնամեակներ շարունակ։ Իրրեւ յանցաւոր ամբաստանուած իւրաքանչիւր դէմքի ետին իշխանութեան հաւատարիմները պայմանականօրէն կը տեսնէին դաւադիրներու ընդարձակ ցանց մը ու կը սկսէին մերկացումներու իրենց հերթական արշաւը, ոստաններէն մինչեւ ամենախուլ անկիւնը, մէկ հանրապետութենէն միւսը, սարսելով ողջ երկիրը։

—Այդ բոլորը գիտենք,— ըսաւ Ատոմ դժգոհ։

—Ի՞նչ գիտէք, Աստուծո՛յ սիրոյն,— պոռթկաց Միքայէլ,— դուք լսա՞ծ էք կէս գիշերին քաշքշուելով «Սեւ ագռաւ» անուանեալ ոստիկանական կառքին մէջ նետուած հօրը ետեւէն արձակուած գաւակներուն աղիողորմ ճիչերը· իմացա՞ծ էք հողը դղրդացնող մօր մը ողբը· տեսա՞ծ էք հարցումներ ընելու իրաւունքէն զրկուած ծերունիի մը աչքերը, երբ կը տանին իր կտրիճ թոռը։ Գիտենք, կ՚ըսէք դիւրութեամբ, յիշել չ՚արժեր ըսել ուզող եղանակով մը, մոռնանք կը կրկնէք յետոյ, ու կը փիլիսոփայէք հայրենիքի անփոխարինելիութեան մասին, որպէսզի յետոյ դիւ-

digitised by A.R.A.R.@

բութեամբ կարենաք անարգանքի սիւնին գամել կտոր մը մարդկայնութեան հանդիպելու ծարաւով տոչորած մեզի պէսները։

—Բայց ի՞նչ հարկ կայ շարունակ խօսիլ սպիացած վէրքերու մասին։

—Ո՞վ ըսաւ սակայն, որ մեր վէրքերը սպիացող վէրքեր էին ու սպիացած են արդէն։ Դուրսէն դիտող մարդոց տպաւորութեամբ կը խօսիք բոլորդ ալ եւ հեռեւաբար չէք կրնար պատկերացնել ու բաժնել մեր բազմախաւ ողբերգութիւնը։

—Ինչպէ՛ս թէ չենք կրնար,— բողոքեց Ատոմ,— ես ամէն օր, ամէն գիշեր, ամէնուրեք կ'ապրիմ ողբը հալածուած, տեղահանուած կամ սրածուած պարզ մարդոց, ողբը՝ թեւաբեկ տաղանդներուն, ոչնչացուած ձեռագիրներուն, հրկիզուած մատեաններուն, ողբը՝ սրբատաշ քարերուն, որոնք ջրանցքներու կառուցման ծառայեցին, ողբը՝ կաթողիկէներուն, որոնք ախոռի վերածուեցան...

—Անշուշտ լռութեան մէջ,— յօնքերը վեր առնելով հեգնեց Միքայէլ։

—Այո, լռութեան մէջ։ Մեզմէ ոչ ոք կը խորհէր, որ իր ձայնը փրկութեան փողի մը ուժը ունի կամ կրնայ ունենալ։ Ամէն ոք գիտէր, որ դարաւոր թշնամին քաշուած էր իր որջը եւ նոր իշխանութեան օրօք առաջ եկած տագնապները պիտի փոթորկին ու անցնին՝ անցաւոր բոլոր փոթորիկներուն պէս ու պիտի մնար էականը՝ հայրենիքը, ժողովուրդը...

—Դուք հնչակեա՞ն էք,— յանկարծ աւելի մօտենալով Ատոմին հարցուց Միքայէլ։

—Ոչ։

—Ռամկավա՞ր։

—Քաւ լիցի։

—Ուղեկի՞ց։

—Ինչո՞ւ այս հարցումները կ'ընէք։

—Որովհետեւ, ներեցէք համարձակութեանս, ազատ մարդու մը ձայնը չեմ առներ ձեր մտածումներուն մէջէն։

—Իմ ձգած տպաւորութիւնս կարեւոր չէ։ Մենք արդէն կը խօսինք մեզմէ վեր բաներու մասին։ Ու մեզմէ վերը կայ, ու կան բարեդէպ միւս հաւատքները, բարեշրջումը, ծաղկումը։

—Ատոնք երէկ ալ կային եւ շատ աւելի յեղյեղուած չափով մը։ Ե՞րբ բարձրաղաղակ չէ յայտարարուած ծաղկումը։ Լսած էք անշուշտ եւ հաւանաբար երգած ալ էք քայլերգին «Ազատ ենք մենք ու երջանիկ»ը։ Ցախուռն

digitised by A.R.A.R.@

թափով մը, թոքերս բզկտելու աստիճան կ'երդէի զայն հոս, նոր ստեղծուած հայրենասիրութեանս խանդաբորբ օրերուն, ներգաղթէն քիչ մը առաջ, առանց անդրադառնալու, որ թոքերս իրապէս պիտի բզկտուէին այդ մեծաբարբառ երջանկութեան համար: Այսօր ալ կը կրկնուի անիկա, նոյն բառերով եւ դուք հազիւ կ'անդրադառնաք, որ երգին յորինուած տարիներուն այդպէս չէր կեանքը հոն, դառնաչունչ էր աւելի, քան երջանիկ, հետեւաբար սուտ կը խօսէր անիկա երկ ու աւելի հաւաստի խորք մը չունի այսօր: Երջանկութիւնը անբովանդակ բառ է հոն, փուճ՝ շնորհաբաշխներուն թէ շնորհընկալներուն աչքին հաւասարապէս: Ես չեմ հաւատար, որ իր սրբատառ մատեանները այրած ժողովուրդ մը կրնայ երջանիկ ըլլալ, չեմ հաւատար, որ ժողովուրդ մը կրնայ երջանիկ ըլլալ, երբ սրբատաշ քարերով ամբարտակներ չինած ըլլալու սրբապիղծ յիշատակ մը կապած է իր անունին, եւ կատարած է նոյնքան ահարկու ուրիշ ոճիրներ, սպաննելով հողին, քարին, ջուրին, ծառին, ծաղիկներուն, հոգիներուն խորհուրդը թեւաւորած իր ընտիր զաւակները, նաեւ իրենց աւիւնը այդ սրբութիւններուն շուայլած արիւնատար հերոսները: Ձեզի հպարտութիւն ներշնչող երեւոյթներուն ետին ես պարզապէս ամօթ մը կը տեսնեմ, ամօթ մը կը պոռայ բոլոր ձեռնարկներուն մէջէն:

—Շատ ենթակայական չե՞ն ձեր պատճառները:

—Խօսիմ ուրեմն առարկայականօրէն, օրինակներով, տարբեր երեւոյթներու մասին: Մեր հեռանալէն առաջ, գրողներու պաշտօնական օրգան «Գրական թերթ»ին չեմ յիշեր քանիերորդ ամեակը տօնեցին եւ ես աւելորդ անգամ մըն ալ հաստատեցի, որ գրողները սուտեր խմբագրելու մրցավազքի մէջ ելած էին անոր էջերուն, թէ այդ թերթը օրօրո՞ց եղած է իրենց համար, տո՛ւն, օճա՛խ, փարո՛ս, երջանկութեան կարկաչուն ա՛կ: Այդ օրը ես չկրցայ գտնել խաղաղութիւնս, գիշերն ալ, յաջորդ օրն ալ, ու յաջորդ գիշերն ալ, երկար ժամանակ: Դուք դժուար թէ կռահէք պատճառը, որովհետեւ չեմ կարծեր, որ տեսած էք կամ իմացած, թէ ի՞նչ անհոգի զրպարտութիւններ արձանագրուած են այդ նոյն թերթին էջերուն, ամբաստանութիւններ, մահացու մեկնաբանութիւններ, հայհոյանքներ՝ մեր լեզուին բառերով, այդ լեզուով թեւաւորուած, այդ լեզուն թեւաւորած ամէնէն քանքարաւոր, իրաւ, լուսաճաճանչ դէմքերուն դէմ, տարիներ ամբողջ, այսօր նոյն դէմքերուն մասին ցնծագին տրամադրութիւններով հանդէս եկող նո՛յն գրիչներուն կողմէ: Կը պատկերացնէ՞ք ող-

digitised by A.R.A.R.@

բերգութիւնը։ Պարծանքի միակտուր աղբիւր մը համարելով թերթը՝ անգուսպ ոգեւորութեամբ կը տօնէին անոր ամենակը, բանտարկուած, դաւաճանուած, նահատակուած մեծութիւններուն զաւակներուն աչքին առջեւ։

— Ես չեմ կարծեր,— ըսաւ Ատոմ,— որ արդար գործ մը ըրած կ՚ըլլանք, երբ փորձենք երէկն ու այսօրը իրարու քով դնել։ Անհերքելի է, որ անարդար յօդուածներ գրուեցան, բայց կը կարծեմ, որ ճիշդ չէ անպայման հակասութեան ուժ մը տեսնել նման երեւոյթներու մէջ։

— Թերեւս,— ըսաւ Միքայէլ,— բայց թոյլ տուէք պարզել ուրիշ պատկեր մը։ Այդ նոյն օրերուն, տարբեր թերթի մը մէջ կարդացի յուշագրական էջ մը, յուշագրողին եւ ընկերներուն մէկ պահէն, 39 թուականներուն, պատկերազարդ։ Գրողներ էին բոլորն ալ, եօթը—ութ հոգի, Սեւանի ափին, կողք կողքի, խնդումերես, գերերջանիկ։ Տաղանդաւորներուն սրածումէն անմիջապէս ետք։ Սրածուածներուն հասցէին բուռն սրբապղծութիւններ ստորագրած անձերը եւ նահատակներուն անմեղութիւնը պաշտպանելու տանջալից անզօրութիւնը ապրած միւսները նոյն սեղանին շուրջ, բաժակաճառի, երգի, զեղումներու միեւնոյն մթնոլորտին մէջ։ Կարդացի, նայեցայ լուսանկարին, ապա յիշեցի երջանիկ յուշագրողին երջանիկ հերոսներուն ուշ դրսեւորած հնօրեայ ողբը, ոմանց ստորագրած ստիպողական զրպարտութենէն առաջացած կսկիծը, միւսներուն անզօրութեան անհանգչելի ցաւը։ Հիմա հարց տանք, ու պատասխանենք նոյն ատեն, նոյն անձին, անոր բերքին, գաղափարական բովանդակութեան, արուեստին, մեծագործութիւններուն երէկ հայհոյած եւ այսօր օրհներգութիւններ ձօնած մարդէն այլեւս ի՞նչ մարդ, ապրած ըլլալու ի՞նչ հաճոյք, եւ կա՞յ մէկը, որ զերծ մնացած ըլլայ այդ նախանշանակեալ հարստահարութեան մէկ կամ միւս հարուածէն։

Միքայէլ նորէն պէտք զգաց չունչ մը առնելու, տարաւ բաժակը շրթներուն, նայեցաւ Անահիտին աչքերուն, ժամացոյցին, վառեց սիկարէթ մը, մինչ Ատոմ, որ անհամբերութեան նշաններ ցոյց կու տար, հարցուց, այս անգամ իրմէ չսպասուած բարեկրթութեամբ մը.

—Բայց, պարոն Միքայէլ, կարելի՞ է ապրիլ առանց չատ մը բաներ մոռնալու։ Մոռնալը օրհնութիւն է յաճախ՝ անհատներու թէ ժողովուրդներու կեանքին մէջ։

— Վստահաբար։ Բայց թող մեղքս ըլլայ, ես չկրցայ մոռնալ կարգ մը իրողութիւններ, այս հակասութիւնները մանաւանդ, մարդը անընդհատ խեղճացնող կացութիւն—

digitised by A.R.A.R.@

ները: Ձեռքս անցած ամէն ինչ ցաւ մը կը յուշէր, աչքիս զարնուող ամէն նորութիւն վէրք մը կը բորբոքէր, ամէ՛ն ոք՝ մարդ, մանուկ, կին, ամէ՛ն ինչ՝ գետ, լիճ, լեռ, ամէն ոք, ամէն ինչ: Իմ ցաւերէս անբուժելիները կու գան անկէ՛ տակաւին, որ միակտուր մարդ չտեսայ հոն, ամէն ոք այս էր ու այն, կրնար ըլլալ այս կամ այն, հաւասարապէս ժպտուն եւ հաւասարապէս դաժան, բացորոշապէս անորոշ մէկը, հովուն դէմ բոյս մը:

— Նման տիպարներ աշխարհի որեւէ մէկ մասին վրայ կրնան երեւիլ ու կան:

— Բնական է: Բայց բնաւ բնական չէ, երբ նման խորթութիւններու դէմ ընդվզելու կոչումով հանդէս եկած մարդոց փոխյարաբերութեան մէջ կը յայտնուին խորթ բարքերը: Կատարեմ ուրիշ մատնանշում մը, մատս դնելով ուրիշ նկարի մը վրայ, որուն հերոսները երկու գրողներ են այս անգամ, մէկը թունդ ստալինական ու սանձարձակ գրպարտիչ, միւսը իր ամբողջ երիտասարդութիւնը գրպարտութեան զոհ տուած «անմեղ մեղաւոր»: Տեսած նկարիս մէջ երկուքն էին միայն, դէմ դիմաց, բուխ տրամադրութեան մէջ, շողարձակ ժպիտներով: Այս մօտիկութիւնը տարօրինակ թուեցաւ ինծի, մերթ ոչ մարդկային, գերմարդկային՝ պահ մը ետք, անյիշաչարութեան պատկերաւոր օրինակ մը: Իրենց կամքէն անկախ իրարու հետ թշնամացածներուն համբանքը աննշան չէր եւ նոյն ճնշումին զոհերէն էին հաւանաբար նաեւ այդ երկուքը՝ մտածեցի, բայց հազիւ կարճ ժամանակ մը անց, արտասահմանեան թերթի մը մէջ կարդացի իր երիտասարդութիւնը չես գիտեր բեւեռային ո՛ր ցուրտին զոհ տուած դժբախտին ստորադրութեամբ քերթուած մը՝ «Զգո՛յշ եղէք, մարդի՛կ»: Բանաստեղծութեան հերոսը յայտնապէս հետը լուսանկարուած անձն էր, գրպարտիչը, որմէ զգոյշ ըլլալու տագնապահար պատուէրներ կը հաղորդուէր մարդոց: Հիմա դառնամ ու հարց տամ ձեզի. ո՞րն է այս բանաստեղծին մէջ իրական մարդը, գրպարտիչին հետ ժպտացո՞ղը, թէ տագնապահարը: Եւ ո՞ւր պիտի փնտռենք միւսին էութիւնը կազմող տարերքը, երէկի գրպարտչական վաստակի՞ն, թէ այսօրուան ժպտուն մարդկայնութեան մէջ:

— Այդ բոլորը դիւրութեամբ կարելի է հասկնալ,— ըսաւ Ատոմ,— եթէ ընդունինք, որ տարերային խառնաչը-փոթութիւնները կ՝անդրադառնան մարդոց վերաբերումներուն վրայ եւ ըսել ու ընել կու տան բաներ, որոնք բնական պայմաններու մէջ տեղի պիտի չունենային:

digitised by A.R.A.R.@

— Պարոն Ատոմ,— ձայնեց Միքայէլ զսպուած շեշտով մը։

— Այո։

— Եկէք վերջ տանք մեր խօսակցութեան։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետեւ ինծի աւելորդ կը թուի շարունակել, երբ պաշտօնական ժողովներու մէջ առնուած պաշտօնական բանաձեւերէն զատ ուրիշ ըսելիք կը պակսի մեզի։

Ցաջորդեց բացարձակ լռութիւն մը եւ այդ պահուն երկու բան նշմարեցի, երկուքն ալ զարմանալի, հակասական, մէկ՝ Ատոմի սակաւախօսութիւնը, մէկ՝ Անահիտի լռութիւնը։ Ես երբեք չեմ յիշեր, որ Ատոմ ուրիշներուն խօսելու այդքան առիթ տուած ըլլայ, իսկ Անահիտ, որ քիչ առաջ նման նիւթերը մոռնալու առաջարկներ կ՝ընէր, նեարդային շարժումներով թէ դիմադծային փոփոխութիւններով իր հաւանութիւնները կը յայտնէր Միքայէլին եւ կարծես կ՝ուզէր, որ ան շարունակ խօսի, ըսէ բոլոր գիտցածները, ծածուկ բան չձգէ։

— Ես պէտք կը զգամ կրկնելու իմ մտածումս,— լռութիւնը խզեց Ատոմ,— մարդ ստիպուած է մոռնալ շատ բան, կարելի չէ մինչեւ վերջ ցաւագին յաճախանքներով ապրիլ։ Կարգ մը վէրքեր հարկ է յանձնել ամենաբուժ ժամանակին։

— Ժամանա՞կը, նորէն ժամանակը,— բարձրացուց ձայնը Միքայէլ,— ի՞նչ փրկարար լաստ. օր մը ժամանակին կը վերագրենք բացուած վէրքերը եւ ուրիշ օր մը կը սպասենք ժամանակին, որ բուժէ վէրքերը։ Կարծես մարդը բնաւ դեր չունենար ժամանակին վրայ, եւ ինք չըլլար ժամանակին տէրը։ Մարդերը հրեշտակներ չեն եւ ես լաւ կ՝ըմբռնեմ հիւանդներու հիւանդագին զառանցանքներուն հետեւանքները, քսութիւնները, նենգութիւնները, պղծութիւնները, բայց ապրիլ միջավայրի մը մէջ, երբ բացասական այդ ուժերը նորանոր նշանախօսքերու տակ կը պահեն իրենց հերթականութիւնը՝ վեր է իմ ուժերէս։ Երբ մենք հասանք՝ ընդդիմադիրներուն հե՛տքն իսկ չէր մնացած։ Զենովիեւներն ու Կամենեւները նետուած էին մոռացութեան անդունդը, Պուխարին ու իր ընկերները բնաջնջուած էին շատոնց, Տրոցկին ահաբեկուած էր, կուլակաթափութիւնը աւարտած էր տասնամեակ մը առաջ, ջախջախիչ յաղթանակ մը տարուած էր նացիներուն դէմ եւ ժողովուրդներու հայրը համընդհանուր պաշտամունքի առարկայ էր։ Բայց այդ յաղթանակները արգելք չեղան նոր մրրիկներուն, որոնք մեզի պէս պարզ մարդոց, խեղճ մար-

digitised by A.R.A.R.@

դոց, մաքուր հոգիներուն մէջ երեւա՞ն բերին տասնեակ ու հազարաւոր հրէշներ, դաւադիրներ, արտասահմանի հետ կապ ունեցող կասկածելիներ, պաշտօնամոլներ, խորհրդային կարգերուն հիմերը ներսէ՞ն խախտելու համար ներգաղթած գործակալներ...: Եւ այս բոլորը հայ մարդոց կողմէ, քաղաքային եւ ոստիկանական, հայու ձեռքերով:

— Կրնայի՞ն սակայն տարբեր բան ընել,— մէջ մտայ ես:

— Ես չեմ գիտեր, թէ անոնք ի՞նչ կրնային կամ չէին կրնար ընել, քաջ գիտեմ սակայն, թէ ինչ կրնային ընել եւ չըրին ձեզի պէս մտածողները, ովսաննաներով հայրենասիրութեան տիտղոսներ ապահոված ազատ աշխարհի ազատ քաղաքացիներդ՝ դո՛ւք: Գոնէ բանի մը ծառայէր ձեր ազատութիւնը: Հետեւակութիւն, առաւել հետեւակութիւն, միշտ հետեւակութիւն, ինչպէս ըրած էի ես, ըրած էին հայրենարաղձ բազմութիւնները պատերազմի տարիներուն եւ ներգաղթի օրերուն: Բայց եթէ մեր մղիչ ուժը տարբերային միամտութիւնն էր, ձերը, յայտնապէս, ցուրտ ձեռնպահութիւնը եղաւ, ցուրտ ձեռնպահութիւնն է՝ ծառայական ու շահամոլ:

— Տակաւին չըսիք, թէ ի՞նչ կրնայինք ընել:

— Ի՞նչ կրնայիք ընել: Կրնայիք առնուազն խօսիլ, ճչալ, աղաղակել:

— Օգո՞ւտը:

— Օգո՞ւտը: Օգտապաշտ բառեր յեղյեղելով՝ դուք կը կարծէք, որ գտնուած է իմաստութեան բանալին: Ինչո՞ւ սակայն հաշուի չառնել խօսքին կշիռը, ինչո՞ւ մտածել, որ իրաւախնդիր ամէն շարժում անպայման դատապարտուած է ամլութեան: Անդրադառնալ պէտք է սակայն, թէ պետական հարուածներուն յաջորդող իշխանութիւնները կամ բռնակալական կարգերուն վարիչները ամէնէն առաջ ինչո՛ւ կը զգուշանան խելացի կարգախօսներէն ու կը զարհուրին խօսքի վարպետներէն: Սահմանափակուելով մեր իրականութեան մէջ՝ յիշեցնեմ, որ Ստալինի դահիճները իր միւս արժանիքներուն կամ մեղքերուն համար չգնդակահարեցին Բակունցը, եւ խօսքին զօրութենէն զատ ուրիշ ի՞նչ ունէին Զարենցը, Թոթովենցը եւ միւս տարաբախտները: Այո՛, խօսքին զօրութիւնը վճռական նշանակութիւն ունի բոլոր մարդերուն մէջ, սանձող կամ թեւաւորող նշանակութիւն, գազանազուսպի դեր: Եւ դուք հնարաւորութիւն ունէիք օգտուելու այդ ուժէն եւ երբեք չփորձեցիք օգտուիլ անկէ եւ միշտ նախընտրեցիք լռել, եւ օր մը օրանց չմտածեցիք, որ այդ ոճը հայրենիքին

digitised by A.R.A.R.@

չահ մը չապահովելէ զատ, թափ կու տար ոստիկանական համակարգին, ծայր առած ֆիզիքական ու հոգեկան ահաբեկչութեան մէջ աւելի աշխուժացնելով անոր գործակալներուն սանձարձակութիւնները: Ո՞վ պիտի ափոփէ սակայն տեսանելի եւ անտեսանելի լուծերու տակ հեծող բազմութիւններուն վիրաւոր հոգին, ազատէ զանոնք յաճախանքներէն, ուրուականներէն, նուաստութիւններէն, ներքին փլուզումներու ամէնօրեայ մղձաւանջներէն, որոնք դեռ կը շարունակեն լտփլիզել բիւր բիւրերու ազնիւ կարողութիւնները: Ազատ ենք, կ՚ըսէք, գոնէ՛ բանի մը ծառայէր այդ ազատութիւնը, գալարուէիք ազատօրէն, պոռայիք, ճայթէիք:

— Կրկնութիւն ըլլայ, բայց դարձեալ ըսեմ,— ընդդիմախօսեց Ատոմ,— որ ո՛չ հայրենարնակ ժողովուրդին տառապանքը եւ ոչ ալ մեզի վերագրուած մեղսակցութիւնը առանձին բան մը կը նշանակեն այն նուաճումին դիմաց, որ այսօրուան մեր իրականութիւնն է, ուր հրաշքները իրարու կը յաջորդեն:

— Օրինա՞կ:

— Օրինակները չատ են, երկրին ընդհանուր կառուցումը, մեր մեծ գէմքերուն ընծայուած համաժողովրդական մեծարանքները, կոթողները, կամարները, Միծեռնակաբերդը, Սարդարապատի յուշարձանախումբը, եւայլն, եւայլն:

— Անահիտ,— դարձաւ կնոջը Միքայէլ,— քիչ մըն ալ դուն խօսէ:

— Ես չեմ կարող,— ըսաւ Անահիտ,— ինձ դժուար է:

Պարզուեցաւ, որ Անահիտ զոհերէն մէկն է այն դաժանութեան, որուն մասին քիչ առաջ խօսեցաւ Միքայէլ: Տիկինը մէկ անգամ այցելած էր Սարդարապատի յուշարձանախումբը եւ անկէ ետք երբեք չէր կրցած ընկերանալ ուրիշներուն: Ինք դուստրն էր առասպելական Քեռիի Ֆեստայիներէն մէկուն, որ Թբվքնաուզի ճակատամարտէն ետք, մասնակցած էր Մայիսեան շոնդալից կռիւներուն եւ ճիշդ այդ պատճառով բռնած ու դատապարտած էին զինք անյայտ ճակատագրի մը, Հիւսիսի տաժանավայրերուն մէջ: Աղջիկը չէր կրցած ստուգել, թէ հայրը ուր փչած էր վերջին շունչը, գիտէր միայն, որ ան անյայտ հեռուներէն չէր վերադարձած՝ ինչպէս հազարաւոր ուրիշ կորիճներ, որոնց հրաշագործած վաստակին ի յուշ յղացուած ու երկինք խոյացած էր յուշարձանախումբը: Հօրը աքսորէն ետք, հազիւ եօթը տարեկան աղջնակ՝ Անահիտ համար-

digitised by A.R.A.R.@

ւած էր անհարազատ տարբ, մօրը հետ դատապարտուած էր ներքին աքսորի, սահմանային մէկ կոլխոզը, ուր անակնկալօրէն իրմէ բաժնած էին նաեւ մայրը, զայն դրկելով Հիւսիսային կովկաս: Ինք կը մնայ անծանօթնեբուն մէջ մինակ, ենթակայ՝ անոնց արհամարհանքին, հոգեկան ու ֆիզիքական հարուածներուն: Նախ կը ստիպեն, որ հրաժարի հօրմէն, ապա կը հրահանգեն, որ ուրանայ նաեւ մայրը: Օրերով կիսաքաղց կը ձգեն զինք, կատարել կու տան տարիքին անհամապատասխան գործեր՝ դաշտային, ագարակային, բերքահաւաքի գործ, գետնախնձորի, բամպակի, կովեր խնամելու: Ատեն մը ետք վերադաները անգիտանալ կը փորձեն իր գոյութիւնը եւ թոյլ կու տան, որ ընդունուի նոյնիսկ գիշերային դպրոց: Այդ պայմաններուն մէջ կ՝անցընէ իր պարմանութեան տարիները եւ օր մըն ալ արդարութիւն կ՝ըլլայ իրեն եւ կ՝արտօնուի վերադառնալ Երեւան, ուր, երրորդ վիրաւորի մը տան մէջ առաջին անգամ կը հանդիպի Միքայէլին: Ցետոյ կը մտերմանան երկուքը, Հայաստանի մէջ որբացած երկու հոգիները, հին հակային աղջիկը, եւ նոր հական, Թուրքին դէմ կռուած Ֆետայիին անհարազատը եւ Սփիւռքի անհարազատը եւ օր մըն ալ կ՝ամուսնանան: Հօրմէն հրաժարելու եւ մայրը ուրանալու ստիպումներէն ծնած վէրքերը չէին բուժուած տանջուած սրտին, որ դեռ չէր հաշտուած չարագործներուն ներելու գաղափարին հետ:

—Անահիտին պէս քանինե՛ր կան հիմա,— ըսաւ Միքայէլ,— հազարներ, բիւրեր, որոնք ո՛չ կրնան հաշտուիլ իրենց մորմոքող սուգին հետ եւ ոչ ալ մաքուր սրտով կրնան հպարտանալ արժանային այդ յարգանքին դիմաց: Ո՛չ, դիւրին չէ դարմանել այս երկուութիւնը, առնուազն ձեր կարծածին չափ դիւրին չէ: Ես գիտեմ, Անահիտն ալ գիտէ, որ Սարդարապատի յուշարձանախումբը արդար վրէժխնդրութեան չքեղ պոռթկում մըն է, Թուրքին դէմ տարուած բախտորոշ յաղթանակը պանծացնելու ապրումին հետ՝ ճարտարապետներու, վարպետներու, բանուորներու տաղանդով, ձիրքերով եւ ձեռքերով, նաեւ ժողովուրդին օրհնութեամբ յիսնամեայ ապերախտութիւն մը յաղթահարող ժեսթ, երախտագիտական համընդհանուր ապրում մը, երկինք ի վեր խոյացող բիւում, բայց նաեւ չեմ կրնար անտես առնել վիրաւոր սրտերուն յարաբորբոք վիշտը:

— Բայց,— ճչաց Ատոմ հակաճառելու բորբոքուն տենդով մը,— պատմութիւնը տարբեր դասեր տուած է մե-

digitised by A.R.A.R.@

զի, ու դասերէն մէկը ա՛յն է, որ մարդ կ'անտեսէ վատը ու կանգ կ'առնէ լաւին առջեւ: Մենք այսօր քանի՞ վայրկեան կանգ կ'առնենք Վասակին առջեւ, երբ կայ նորահրաշ պսակաւորը, Աւարայրի արծիւը: Միծեռնակաբերդին դիմաց, պայմա՞ն է, որ շարունակ յիշենք ուրացման յիսուն տարիները:

—Կը սպասէի, որ փրկարար ժամանակէն եռք պատմութեան դար կարգը, ու եկաւ: Ցեռո՞յ:

—Ցեռո՞յ,— կրկնեց Ատոմ:

—Ցեռոյ ա՛յն՝ որ տուեալ ժամանակէն դուրս ապրած մարդը դժուար կ'ըմբռնէ նոյն ժամանակին մէջ ապրած ուրիշներուն պատմութիւնը: Փորձով հաստատած եմ այս ճշմարտութիւնը: Մենք, օրինակ, հարկադրաբար ուրանալու եւ հարկադրաբար մեծարելու դժնդակ իրականութիւն մը ապրեցանք, մինչդեռ դուք մեզ բեմի վրայ կարծեցիք շարունակ, մեզ դիտեցիք հանդիսատեսի աչքերով, հանդիսատեսի հետաքրքրութիւններով, երբեմն նոյնիսկ աւելի թոյլ տրամադրութեամբ, օտարի պէս:

—Չէ՞ք կարծեր, որ չափազանցութիւն մը կայ ձեր կատարած այս ընդհանրացումին մէջ:

—Ո՛չ, չեմ կարծեր: Բնական է, չեմ կրնար հաշուի չառնել հոս–հոն բարձրացած ահազանգային ձայները, բայց ես ընդհանուր առմամբ նկատի ունիմ ամբողջին կեցուածքը, ազատ աշխարհի ամբողջին, որ հաշուենկատ ու էգ բնոյթ մը ունեցաւ աւելի, քան արեան ալքերէ ու մասնակցութեան ընդոծին հրամայականներէ ծնունդ առած անշահախնդիր ու տղամարդկային դիրքորոշում մը: Մեր սրբութիւններուն ու սուրբերուն հետ խաղացին երէկ ու կը շարունակեն խաղալ այսօր, մեր պատմութեան ու ոգիին հետ խաղացին երէկ ու կը շարունակեն խաղալ այսօր, մեր ճշմարտութիւններուն, լոյսին ու լինելութեան հետ, մինչդեռ դուք, ճի՛շդ երէկուան պէս, ձեր սրտին պէս աչք գոցած բացասական բոլոր երեւոյթներուն դիմաց՝ ծափ կը զարնէք շարունակ եւ խոնարհամտութենէ զատ հազիւ թէ կը փորձուիք դեր մը վերցնել: Սարդարապատ ու ծափ: Միծեռնակաբերդ ու ծափ: Զարենցի կամար ու ծափ: Եւ տակաւին՝ ժողովրդական մեծարանք մը՝ նոյնը, պողոտայ մը՝ նորէն ծափ: Ձեզ կը շահագրգռեն չօշափելի բաները միայն, տեսանելի բաները: Կը նայիք բարձրացած արձանին ու կը հրճուիք, կը տեսնէք լոյսը ու օրհներգութեան կը սկսիք, ծաղկումը կը տեսնէք ու կը գինովնաք իսկոյն: Երբեւիցէ փորձա՞ծ էք սակայն նայիլ տեսանելիէն անդին: Ո՞վ փորձած է տեսնել բարձրացած շէնքերուն,

digitised by A.R.A.R.@

բացուած պողոտաներուն, նորակառոյց քաղաքին, յորդող լոյսին ու ծաղկած անտառներուն մօտէն կամ մէջէն անցնող հայրենի մարդոց զգալի առկոսին հոգեկան կործանումը, որոնց մէջ դիզուած մութը, նեարդներուն աւերակոյսը։ Ես միլիոններու հետ, ապրած եմ բոլոր այդ իրագործումներուն նախընթաց տարիները եւ չկայ դրական երեւոյթ մը, որ տխրութիւն մը չպատճառէ ինծի, որովհետեւ տեսած եմ իւրաքանչիւրին մռայլ զուգահեռը, լոյսերուն հետ՝ մութը, խնդութիւններուն հետ՝ նուաստութիւնը, փառաբանութիւններուն հետ՝ ոճիրը։ Դուք անծանօթ չէք այս իրականութիւններուն եւ ճի՛շդ այդ պատճառով, գոնէ՛ իմ դատողութեան մէջ, Սարդարապատի յուշարձանախումբին առջեւ ձեր ապրած բուռն ոգեւորութիւնը աւելի կշիռ մը չունի, քան սարդարապատեան սերունդին անճիտման առէն ցոյց տուած ձեր չէզոքութիւնը։ Նոյնպէս եւ՝ Միծեռնակաբերդի դիմաց ապրած ձեր յուզումը, որ աւելի բան մը չ՚արժէր, քան մեռելներուն յիշատակին արձակուած հայհոյանքներուն օրօք ձեր մատնած իմաստո՞ւն լռութիւնը։ Տարբեր որակ մը չեն կրնար ունենալ նաեւ Զարենցի կամարին առջեւ արձակած հրճուանքի ձեր ճիչերը, երբ տասնամեակներ ամբողջ «հսկայ պոեսիին անհետացման առիթով պահեցիք մեղսակից լռութիւն մը։

— Ես մէկ բան գիտեմ,— ըսաւ Ատոմ այս անգամ քիչ մը բեկուած ձայնով,— որ այսօր հայրենիք մը ունինք։ Ատիկա արդէն չօշափելի է։

—Իսկ անշօշափելի՞ն,— վրդովեցաւ Միքայէլ։

—Ո՞ր անշօշափելին։

—Ըսի կարծեմ, որ մէկ ամիսը բաւեց, որպէսզի ըստ բաւականին ծանօթանամ ձեր ծանօթութիւններուն, ձեր տրամաբանելու եղանակներուն, հոգեբանութեան, եզրակացնելու դիւրին կերպերուն։ Դուք կը կարծէք, որ անցեալին կը պատկանին ահարկու մեքենայութիւնները եւ չքացած են մարդոց ծնուցիչ ուժերուն բռնացող աւանդութիւնները։ Մօտէն հետեւեցէք սակայն ու պիտի տեսնէք, որ պարզապէս եղանակները փոխուած են եւ նոր պաշտօնեաները կը շարունակեն ձեւազեղծել ամէնէն օժտուածները, տարտղնելով զանոնք հոգեբուժարաններու, բանտերու ու աքսորավայրերու մէջ, վերածելով կեանքը նախանազուրեցիական այն Երուսաղէմին, որ կը քարկոծէր ու կը կոտորէր իր մարգարէները։

— Հիմա ուրա՞խ էք, որ հեռացած էք այդ միջավայրէն,— հարցուց Ատոմ դառնութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Միքայէլ տխրամած աչքերով նայեցաւ անոր անբարբառ։

— Հիմա ուրա՞խ էք,— կրկնեց Ատոմ։

— Չեմ գիտեր։

— Ինչպէ՞ս թէ չէք գիտեր։

—Այդ ապրումը անծանօթ է ինծի։

— Բնա՞ւ ուրախ չէք եղած։

— Ես վեց տարի ապրած եմ այնպիսի միջավայրերու մէջ, ուր շուներն ու խոզերը մարդերէն աւելի գուրգուրանք կը վայելէին։ Դատեցէք ինչպէս կ'ուզէք, բայց իմ ճշմարտութիւնս կը մնայ ա՛յն՝ որ նախաաքսորի ու աքսորի ութուկէս տարիներուն իմ ապրած կեանքիս անդրադարձները երբեք թոյլ չտուին, որ ես կարենամ գտնել ներքին հաւասարակշռութիւն։

Լռեց։ Ցնցեց մարմինը։

— Աքսորէն ետք զգացի, որ անբուժելի կասկածամտութիւն մը պաշարած է զիս։

Նայեցաւ ինծի։

—Միշտ կը կարծէի, որ դաժան հաւատաքննիչ մը կայ դիմացս, եւ անհոգի ոստիկան մը՝ գլխուս։

Խածաւ վարի շրթունքը։

— Ցուրտ հեռուներուն մարմինիս ապրած սարսափը հոգիիս մէջ կը կրկնուէր հայրենի հողին վրայ։

Ձեռքը թեթեւ մը զարկաւ սեղանին.

— Շղթաները այս անգամ չոքած էին ենթագիտակցութեանս մէջ։ Կը վախնայի բոլոր մարդերէն, բոլոր երեւոյթներէն, դրան ճիչերէն, հեռաձայնի հունչերէն չչուկներէն, ստուերներէն, իմ ստուերէս, նոյնիսկ ես ինձմէ։

Ատոմ գլուխը վար առած՝ կը քաշքշէր քունքերը։ Անահիտ սկսած էր անհանգստութեան նշաններ ցոյց տալ, իսկ Սիփան մթամած դէմքով մը դուրս կ'ելլէր ու ներս կը մտնէր, մերթ ընդ մերթ հետեւելով պզտիկներուն ապաւորութիւններուն, շարժումներուն։

— Ես չեմ հաւատար,— ըսաւ Ատոմ,— որ վերապրուած ցաւերը կրնան անվերջ կոտտալ, մնաց որ, կոյր չենք, կը տեսնենք, բրտութիւնը վաղուց անցած պատմութիւն է։

— Թերեւս։ Բայց ինչպէս ըսի անգամ մը, կամ ըսել ուզեցի՝ բրտութեան ուրուականը կը մնայ յետադարձ ուժի մէջ։ Ես ապրեցայ նաեւ այդ ուժին ոչնչացնող սարսափը։ Գումարեցէք հիմա իրարու վրայ երկուքուկէս տարի տեւած հաւատաքննութիւնը, վեց տարուան ջամբարա—

digitised by A.R.A.R.@

յին սահմոկեցուցիչ նուաստութիւնները, տասէ աւելի տարիներու տառապագին կասկածները ու ըսէք ինծի, թէ ի՞նչ կրնայ մնացած ըլլալ նման գողգոթաներէ անցած մարդէն, որուն պէտք ունենար հայրենիքը:

— Հայկական բարձրաւանդակին վրայ ծնած եւ ապա տարագրութեան բաժակները ցմրուր ըմպած մեր մտաւորականները հաստատած են, եւ ես կը հաւատամ անոնց փորձառութեան, որ հայրենիքի մէջ տառապանքը աւելի յուսատու է, քան ազատ երկինքներու տակ չուայլուած ազատութիւնը:

— Ի՛նչ վնաս,— ըսաւ Միքայէլ յօնքերը վեր բարձրացնելով,— եթէ խլեակ մը կամ երկու պակաս ունենայ այդ հայրենիքը:

— Ի՞նչ խլեակ, ո՞վ:

— Ո՛վ: Ըսի արդէն: Ե՛ս: Եւ ինծի հետ քանինե՛ր, որոնք կը քաշքշեն բաժանումներու սուգով խոցուած կեանք մը, սրբութիւններէ բաժնուած, սիրելիէ մը, սիրելի գիրքէ մը, սիրելի երգէ մը, պատմութեան մէկ հատուածէն, այրող ճշմարտութիւններէ, արդարութեան արժէքէն: Ամէնօրեայ իրականութիւն է ասիկա, ու անդարմանելի՝ եթէ նոյնիսկ կարելի ըլլայ մոռացութեամբ դարմանել Հայաստանի սրտին թէ անսիրտ հեռուներուն մէջ ոչնչացած մտքի ու բազկի հազարաւոր ներկայացուցիչներուն ողբերգութիւնը: Ես գիտեմ, որ ըսածներս թերահաւատութեամբ պիտի դիմաւորէք դարձեալ, բայց ատիկա չ՝արգիլեր կրկնել ճշմարտութիւնը, որ ապրողներուն առնուազն հարիւրէն մէկը զրպարտած է անպայման եւ միւսը զրպարտուած, մէկը զտած է, միւսը՝ զտուած, մէկը մատնած է այդ հարիւրներէն, ու միւսը՝ մատնուած: Եւայլն: Ըսէք հիմա ինծի, թէ այս մարդերը ինչպէ՞ս կ՝ապրին իրարու հետ, ի՞նչ սրտով կը նային իրարու աչքին, ի՞նչ համարձակութեամբ նոյն վայրերը կը յաճախեն, կ՝աշխատին, կ՝ուտեն, կ՝արբենան, կ՝երգեն, կը պահեն ներքին միութիւնը: Մոռնանք անցեալը կ՝ըսէք, արդէն մոռցած ենք կը պնդեն ուրիշներ, բայց ո՞վ կը հաւատայ, կրնայ հաւատալ անհաւատալիին: Ինչպէ՞ս կրնայ մէկը մոռնալ իր կեանքին լաւագոյն մասը զրպարտութեամբ խլած միւսին սաղրանքը, եւ ի՞նչ խաղաղութիւն կրնայ գտնել զրպարտիչը, երբ բացայայտուած է իր քստմնելի արարքը: Իր հայրը պաշտօնապէս ուրացած տղան կրնա՞յ միթէ մոռնալ անմարդկային այդ կացութեան զինք մատնած անհոգի արարածը, որ դեռ հոն է, կամ այս վերջինը ո՞ր սրտով պիտի նայի հիմա արդէն տարիքը առած այդ նոյն տղուն, որուն որբութեան

digitised by A.R.A.R.@

ինք պատճառ դարձաւ անխոստովանելի հաշիւներով։ Ոչ, անմարդկային առաջին հարկադրանքին միւս երեսն է մոռնալու պատուէրը, որ ունի մահացու ամբաստանութիւններուն մէջ զգացուած նոյն խորքը, որ սուտ կը հնչէ առաջինին պէս։ Ըսէք, խնդրեմ, հրաչքով ողջ մնացած ո՞ր ամուսինը կրնայ ներել կնոջը, որ իր ձերբակալութեան վաղորդայնին իժի ծնունդ հոչակած էր զինք ու մտած ձերբակալութիւնը մեքենայողին ծոցը, կամ ո՞ր երիտասարդը կրնայ անսասան պահել իր հաւատքը այն ընկերութեան հանդէպ, որուն մէկ ժողովին, իր վտարումը պահանջողներուն մէջ յանկարծ կը տեսնէ դեռ քիչ առաջ իր սէրով բռնկած աղջկան բարձրացած ձեռքը։ Ինչպէ՞ս իրարու հետ պիտի ապրին երկու եղբայրներ, որոնցմէ մէկը պաշտօնապէս հրաժարած էր անյայտ զնդանի մը մէջ հոգեվարող իրենց հօրմէն։ Ա՛յս էր։ Ու ես չէի կրնար այլեւս ապրիլ միջավայրի մը մէջ, որ զաւակը թշնամացուցած էր հօրը հետ, կինը՝ ամուսնոյն, բարեկամը՝ բարեկամին, սիրածը՝ սիրածին։ Հաւատաքննական դարերու բարքերու մասին չեմ խօսիր, խօսքը մեր օրերու մասին է, մեր կենցաղին, առօրեային, նոր քաւարաններու նոր կազմակերպիչներուն, որոնք ներկայի թէ գալիքի հանդէպ վհատութեամբ լեցուցին մարդոց հոգին, փոխարէնը պարպելով զանոնք ասասուածային այն չնորհներէն, որոնք մարդ էակը կը կապեն տեղի մը, պատմութեան մը, արիւնի մը, ժամանակի մը։

— Ինչո՞ւ կը կարծէք,— խօսք առաւ Ատոմ,— որ հոս ամէն ինչ իտէալական է։ Ինչո՞ւ կը կարծէք, որ արտասահմանը երանաւէտ դրախտ է։ Դուք գիտէ՞ք, թէ ի՛նչ կայ մեր հոգիներուն մէջ, ի՛նչ անորոշութիւններ, անձկութիւններ, տարակոյսներ եւ հոգեկան ու ֆիզիքական վտանգներու ի՛նչ ահարկու սուրեր առկախուած են իւրաքանչիւրիս գլխուն։ Հոն առնուազն քար մը կարելի է գտնել՝ որ խօսիս հետը, ծառ մը՝ որ հովանի ըլլայ տառապած մարմինիդ, գետ մը՝ որուն կարկաչին յանձնես վիշտդ, պատմական նշան մը՝ որ նոր վստահութեամբ մը խայտացնէ արիւնդ։ Հոն ամբողջութեան մը մասն ես, իսկ դուրսը՝ ի՛նչ։ Հիմա ելլենք փողոց եւ ես ձեզի ցոյց կու տամ մեր միջին տիպարը։ Եթէ կ՚ուզէք առանց դուրս ելլելու ցոյց տամ։ Հոն, անկիւնը, այն պերճ սեղանին շուրջը զուարճացող անձերէն մէկը հայ է, խուիւ մազերովը։ Մէկ–երկու անգամ եղած եմ հետը, մեծ գործառնութեան մը տէրն է ու տնօրէնը։ առատ դրամի տէր, ազատ՝ ուզածը ընելու, համբորդելու, տեղափոխուելու, աճեցնելու իր եկամուտները, վայելքներուն տեսակները։ Յետոյ ի՛նչ սակայն։ Աշխարհի մէջ մարդ մը,

digitised by A.R.A.R.@

որուն արիւնը պիտի պղտորի անպայման եւ պիտի դադրի ինք ինք ըլլալէ, երբ կրնար իր ծոցին կամ զաւկին մէջ բանալ ո՞վ գիտէ ի՞նչ անթառամ ծաղիկներ, եթէ հայրենական ձայնի մը ունկնդիր ըլլալու բախտ մը տրուած ըլլար իրեն։

— Անշուշտ բնակա՛ն պայմաններու մէջ,— ջանաց լրացնել Միքայէլ,— այլապէս ինծի հետ պիտի ընդունիք նոյնքան ահաւոր այն աղէտը, որուն մասին խօսեցայ։

— Կրնայի՞ք կրկնել։

— Որ օտարութեան օտարացնող երեւոյթներուն չափ անողոք են ու ամլացնող հայրենիքին մէջ հարազատին ի գործ դրած անհոգի վերաբերումները։

Միքայէլ պահ մը աչքերը սեւեռեց Ատոմին վրայ, որ սկսած էր նորէն մազերը խառնել, իսկ ես կ՝աշխատէի արմատախիլ ընել քիչ առաջ սիրտս մխրճուած կասկածին փուշը։ Հեղ մը դարձեալ նայեցայ միւս կողմը եւ ինծի թուեցաւ կրկին, որ դիմացը նստած խուլ մազերով երիտասարդը հայ չէր եւ Ատոմ որեւէ կապ չէր ունեցած տնոր հետ, եւ զայն նկարագրած ատեն մտքին մէջ զի՛ս ունէր, իմ գործս, վարքս, առօրեայ յայտագիրներս՝ — աշխատիլ, դրամ շահիլ, լաւ ճաշարաններ յաճախել, աղջիկներու հետ ըլլալ, աւելի շատ դրամ շահիլ, ընդարձակել վայելքներու շրջանակը, տեսակը...

— Տպաւորութիւնս այն է,— վերսկսաւ Միքայէլ աւելի բեկուած ձայնով,— որ դուք բացարձակ արժէք կը համարէք աշխարհագրական ժառանգութիւնը եւ քիչ կարեւորութիւն կ՝ընծայէք այդ ժառանգութիւնը յաւելուածական արժէքներով օժտող արարչագործ մարդուն, անոր ներքին առողջութեան, մաքրութեան, լուսաբաղձ թեւաբախումներուն։ Ես քաջ գիտեմ այլեւս, որ ձեզմէ քիչերը միայն կ՝անդրադառնան այն դժնդակ հանգամանքին, որ մեր պատմութեան անծանօթ երկու նոր տիպարներ զարգացան Լուսաւորիչի աստղին տակ, մէկը՝ կարծր, իսկ միւսը՝ մորթապաշտ ու գետնամած։ Երկու տիպար, երկուքն ալ իրենց անձերէն հեռու, միշտ դիմակաւոր։ Հարց կու տամ նորէն, ո՞ւր մնաց մարդուն անարատութիւնը, համարումը, հաւատքը, ծնուցիչ անմեղութիւնը, եւ ըսէք ինծի, ի՞նչ կրնայ բխիլ երկու այս տիպարներուն աղաւաղուած հոգիներէն, ի՞նչ յղացք, ի՞նչ լոյս, ի՞նչ խոյանք, ի՞նչ նորութիւն՝ առարկայական թէ ներքին աշխարհներուն մէջ։

— Այնպէ՛ս մը կը խօսիք,— ընդվզեցաւ Ատոմ,— որ կարծես բնաւ լաւ բաներ կատարուած չեն հոն։

— Կատարուա՞ծ են, ինչպէ՛ս չէ, բայց արդեօ՞ք ըստ հնարաւորութեանց, արդեօ՞ք ըստ կարողականութեանց։

digitised by A.R.A.R.@

Ձեմ կարծեր։ Դուք վստահաբար ականատես չէք եղած անորոշ, անհոգի, գրածոյ պաշտօնեայի մը առջեւ կանգնած խնդրարկու որեւէ ուժի, ըսենք հարտարապետի մը կամ գրագէտի մը ողբերգութեան, կամ գիտնականի մը, պատմաբանի մը տանջանքներուն։ Ո՛չ, Գէյրութի, Փարիզի կամ ուրիշ քաղաքի մը մէջ դուք ականատես չէք կրնար եղած ըլլալ այդպիսի բեկումներու եւ ատոր համար բախտաւոր պէտք է համարէք դուք ձեզ։ Նման փոխյարաբերութիւններուն դիմաց այլեւս ի՛նչ աւելուն կը մնայ ստեղծագործ այդ ուժին երակներուն մէջ, ի՛նչ կորով, ստեղծագործական ի՛նչ կայծ։ Եւ որովհետեւ նման պայմաններու տակ կեանքը չի ստեղծուիր կամ վերստեղծուիր ներքին խորհրդաւոր հնոցներուն մէջ, ապա ուրեմն քիչ բան կը տրուի մեզի, կ'ունենանք քիչ բան, ամուր քիչ բան, անխաթար քիչ բան, խանդաւորը քիչ բան, լիահունչ քիչ, լիերաւ քիչ, լիարիւն քիչ, առնուազն կարելիէն քիչ։ Դուք գիտէ՞ք, թէ քանի գիւղ կրնար աւանի վերածուիլ ու չվերածուեցաւ, քանի աւան՝ քաղաքի, քանի քաղաք՝ ոստանի, կամ գիտէ՞ք քանի ցուցահանդէս խափանուեցաւ, քանի երգ չրջագայութենէ հանուեցաւ, քանի գիրք մերժուեցաւ։ Վերջ չունին նման երեւոյթներու թուումները։

— Շատ խիստ չե՞ն այս դատումները։

— Ինչո՞ւ խիստ։ Ընդհակառակն։ Հարկ է խօսիլ տակաւին եղածներուն մասին, ձեզի մատչելի բաներուն մասին եւ հարց տալ, թէ թոյլատրուած երգերէն քանի՞ հատը կրնաք վերստին երգել, գիրքերէն քանի՞ն կրնաք նորէն կարդալ, պատմութեան էջերէն որո՞ւն կրնաք վստահիլ, բառարաններէն ո՞ր մէկը սիրտ չի խտոներ, թատերգութիւններէն քանի՞ն կրնաք դիտել։ Իրապէ՞ս միայն այսքան էր հայրենի երկնքին տակ ամբողջ կէս դար համախումբ ապրած երեք միլիոնին կարողականութիւնը։

— Կապ մը կա՞յ այդ բաներուն եւ ձեր անջատման միջեւ։

— Անշո՛ւշտ կայ։ Ձիշդ կ'ըսէիք քիչ առաջ, երբ կը հաստատէիք, որ հոն մարդ ամբողջի մը մասն է։ Ես այդ երազով ճամբայ ելած էի, այդ ապահովութեան համար կարծեմ մարդիկ կը կառչին իրենց հայրենիքներուն։ Բայց միաւորին անխաթար մնացած հոգին երբեմ վճռական նշանակութիւն ունի ամբողջը ընկալելու խորհրդաւոր գործօնութեան մէջ։ Կէս գործերու հեղինակ մարդոց մէջ հաւանաբար փճացած էր գգայնութիւնը այնպէս՝ ինչպէս քիչ ժամանակի մը մէջ փճացաւ իմ մէջ այդ անմեղ զօրութիւնը։ Ես վաղուց պարպուած եմ նման խորհուրդներէ։ Թող ուրիշներ վայելեն, ու բարո՛վ վայելեն մեր հողին, քա-

digitised by A.R.A.R.@

բին, ջուրին, հովերուն, աստղերուն, գոյներուն, ձայնե-
րուն արարչական բոլոր թովչանքները, իմ ուզածս քիչ բան
մըն է հիմա, հանդիպումը հոն կորսնցուցածիս հետ. ես
կարօտը ունիմ անմեղութեան, բարեկամութեան, մտեր-
մութեան, ես կարօտը ունիմ մարդոց հաւատալու մարդ-
կայնութեան:

Միքայէլի չունչ առած պահուն, Սիփան ներս մտաւ
եւ յայտնեց, որ պզտիկները կը փափաքին տուն վերա-
դառնալ: Անահիտ նայեցաւ ժամացոյցին, Միքայէլ՝ աչքե-
րուս: Խնդրեցի, որ ինք մնայ: Հաւանեցաւ: Ինքնաշարժին
բանալին դարձեալ տուի Սիփանին:

— Բարի գիշեր, սիրելի բարեկամներ,— ըսաւ աղջը-
նակը:

— Բարի դիշեր, սիրելի բարեկամներ,— կրկնեց
մանչը:

Այնքան գեղեցիկ էին պատանիներուն բառերը եւ
այնքան քաղցրահունչ, որ խօսակցութիւններուն առթած
մղձաւանջը կարծես պահ մը փարատեցաւ սրտիս: Քաղց-
րութեամբ հետեւեցայ անոնց՝ մինչեւ հանդիպակաց
պանդոկին անկիւնադարձը: Երբ գլուխս դարձուցի՝ աւելի
մոայլատած գտայ Ատոմը:

Ըսաւ.

— Որքան ալ շատ եղած ըլլան ձեր անջատման
պատճառները, ես կը կարծեմ, պարոն Միքայէլ, որ գոնէ՝
մանուկներուն համար կ՝արժէր նոր զոհողութիւններ
յանձն առնել: Ինչպէ՞ս կարելի է այսքան առողջ ծիլեր կա-
մովին արմատախիլ ընել ու նետել օտար աշխարհներու
ամենակուլ երախին:

Միքայէլ որեւէ հակազդեցութիւն ցոյց չտուաւ:

— Լաց կու գայ, երբ տեղափոխուած ծաղիկ մը
տեսնեմ,— տխրօրէն աւելցուց Ատոմ ու սկսաւ բան մը
փնտռել սեղանին վրայ: Զգտաւ: Պրպտեց գրպանը: Սի-
կարէթ ունէր: Երկարեցի հրահանս: Թօթուեց գլուխը:
Նայեցաւ չորս կողմը եւ ելաւ ոտքի:

— Ո՞ւր,— պոռացի:

— Ինծի պիտի ներէք,— ըսաւ,— ստիպուած եմ մեկ-
նիլ· տունը կարեւոր հեռաձայնի մը կը սպասեմ:

Արագ մը դուրս ելաւ, խառնուեցաւ ինքնաշարժնե-
րուն, ձեռքը օդին մէջ շարժելէն դարձեալ ցտեսութիւն
ըսաւ մեզի ու հեռացաւ:

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

(Շար. 1)

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՅԵՏ-ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՆՄԱՆ

Ես կը փնտռեմ
տարաբնակ երգերու մէջ կորուսեալ՝
խոստումնագիրը կեանքիդ,
որ խորացաւ խոհերուս հետ հեւք առ հեւք,
իբրեւ երկունք,
իբրեւ սէր...

Ես կը փնտռեմ կենցաղագիրն հաւատքիդ,
ուր յարածուփ ըղձանքներուդ
մերթ խնդակից դարձայ ես,
մերթ վշտակից մը անոք.
եւ յոյսերն իմ,
քու յոյսերուդ կենսապատուած տարերքին՝
դարձան խանդը հարազատ
եւ թախիծը ճշմարիտ...

Դուն յղուեցար նամակի պէս անաւարտ
ճակատագրիդ քմայքներուն անհասցէ,
երբ դեռ այնքան
խորաշնչում կար քու մէջ,
չյօրինուած մտածումներ դեռ անգիր.
եւ տագնապներ դեռ բողբոջ...

Ինչպէ՞ս գտնեմ
ժամանակի յորձանքն ի վար ընկլուզուած
կենցաղագիրն օրերուդ,
որ ծաղկեցաւ խոհ առ խոհ՝
հին հաւատքիս ակօսներուն մէջ յուրքի:

Կը շղթայուին աչքերուս դէմ
թափառայած շաւիղներ,

digitised by A.R.A.R.@

ուր չեմ գտներ
հեռաքաւալ խոկումներուդ
քայլափոշին ցոյց տուող՝
ո՛չ իսկ ծուէն մը յետին…

Գուցէ մեկնած ես անդարձ
հոգեյդաց նոր երազ մը հովուելու.
գուցէ կ'ապրիս դուն իմ մէջ,
կարօտներուս լուռ մեղեդին յօրինող՝
անվայրապակ ցաւի պէս…

Ես կը կառչիմ անընկալուչ կերպարիդ.
կը ծաւալիմ ներաշխարհին մէջ խոհերուդ,
իբրեւ տագնապ խոհական
եւ տենչայոյզ իբրեւ յոյս.
կ'եռեւեփիմ յոյզերուդ հետ տող առ տող.
եւ կ'երկնուիմ շունչ առ շունչ,
քու անկատար ապրումներուդ կցորդուած՝
յետ—գրութեան մը նման…

Կ'ալեկոծեմ յիշողութիւնն անցեալիդ՝
ոգեհնչուն խօսքի պէս.
կը յուշերգեմ սեւեռումէդ վրիպած՝
թոթովաշուրթ մորմոքներ.
կը յուշագրեմ կենցաղագրէդ ջնջուած՝
դեռ խայտանքներ անծնունդ.
տե՛նդը մտքիդ կեանքի լոյսին զուգորդող՝
քու խոհակից յուշարա՛բը կը դառնամ
եւ կը յուշեմ
քու իղձերուդ հոգեդաշտէն վտարուած՝
վարանումներ մտորուն,
վարանումներ դեռ անյայտ…

Ես կը դառնամ զգայարանքը զարթուցիչ
երազներուդ անգիտակից աշխարհին
եւ կը շրջիմ քեզի հետ՝
յարաշշունչ իբրեւ երգ,
նոր երգերուդ
անընկալուչ զգայութեան կցորդուած՝
յետ—գրութեան մը նման…

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՔԻԻՆՏԵՐԱ

«ԽՆԴՈՒՔԻ ԵՒ ՄՈՌԱՑՄԱՆ ԳԻՐՔԸ»

Առաջին բաժին

«ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ»

1

1948 Փետրուարին, համայնավար զեկավար Գլեմընթ Կոթուալտ, Փրակայի մէջ, պարոնի պալատի մը պատշգամը դուրս եկաւ՝ խօսք ուղղելու հարիւր հազարաւոր իր հայրենակիցներուն, որոնք խռնուած էին Քաղաքի Հին Հրապարակը: Բախտորոշ պահ մըն էր Զեխոսլովաքիոյ պատմութեան մէջ, ճակատագրական պահ մը, որ հազիւ մէկ կամ երկու անգամ կը պատահի հազարամեակի մը ընթացքին:

Կոթուալտ շրջապատուած էր իր ընկերներով, իսկ Գլեմենթիս կայնած էր կողքին: Գաղ էր, ձիւնամրրիկ կար եւ Կոթուալտի գլուխը պաշտպանուած չէր: Գլեմենթիս հոգատարօրէն հանեց մուշտակէ իր անձնական գլխարկը եւ դրաւ զայն Կոթուալտի գլխուն:

Կուսակցութեան քարոզչական բաժանմունքը հարիւր հազարաւոր օրինակներ ցրուեց այդ լուսանկարէն, ուր Կոթուալտ պատշգամին վրայ կ'երեւի՝ ժողովուրդին խօսք ուղղած ատեն, գլխուն մուշտակէ գլխարկ եւ շրջապատուած իր ընկերներով: Այդ պատշգամին վրայ կը ծնէր համայնավար Զեխոսլովաքիոյ պատմութիւնը: Իւրաքանչիւր պզտիկ կը ճանչնար այդ լուսանկարը որմազդներէն, դասագիրքերէն եւ թանգարաններէն:

Զորս տարի ետք՝ Գլեմենթիս կ'ամբաստանուէր դաւաճանութեամբ եւ կախաղան կը հանուէր: Քարոզչական բաժանմունքը զինք անմիջապէս մաքրաջրեց պատմութենէն եւ, ակներեւաբար, նաեւ բոլոր լուսանկարներէն: Ասկէ անդին՝ Կոթուալտ պատշգամին վրայ կանգնած է առանձին: Հոն՝ ուր Գլեմենթիս կանգնած էր, պալատի մերկ պատն է: Միակ բանը, որ կը մնայ Գլեմենթիսէն, իր գլխարկն է Կոթուալտի գլխուն:

digitised by A.R.A.R.@

2

1971 թուականն է եւ Միրեք կ'ըսէ, որ մարդու պայքարը իշխանութեան դէմ՝ յիշողութեան պայքարն է մոռացումի դէմ:

Այս իր փորձն է արդարացնելու ա՛յն՝ ինչ որ իր բարեկամները կը կոչեն անհոգութիւն, այսինքն՝ պահպանումը կանոնաւոր օրագրութեան եւ նամակագրութեան, նոթերու արձանագրումը այն հանգիպումներուն, ուր քննարկումը կը կատարուի օրուան կացութեան, եւ վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենան ատկէ անդին հշդուելիք ուղղութեան մասին: Ասոր մէջ հակասահմանադրական բան չկայ,— կ'ըսէ ան բարեկամներուն,— քողարկելու փորձը, մեղքի զգացումը... այդ է վերջաւորութեան սկզբնաւորութիւնը:

Շաբաթ մը առաջ, անձնակազմին հետ նոր չէնքի մը առաստաղին վրայ աշխատած մեկոցին, դէպի վար նայած էր եւ յանկարծ գլխապտոյտ զգացած: Կորսնցուցած էր իր հաւասարակշռութիւնը, եւ ձեռք երկարած՝ լաւ շամրացուած գերանի մը, սակայն գերանը տեղէն ելած էր, եւ զինքը... դուրս հանած էին անոր տակէն: Նախ՝ վէրքը բաւական լուրջ թուացած էր, բայց, աւելի ուշ, երբ գիտցած էր, որ կտրուած բազուկի պարագայ մը՝ է, ինքն իրեն գոհունակութեամբ ըսած էր, թէ մէկ–երկու շաբաթ ժամանակ կ'ունենայ՝ զբաղելու զինք շահագրգռող աշխատանքներով:

Վերջ ի վերջոյ, իր աւելի զգուշաւոր բարեկամներուն տեսակէտին յանգած էր: Ճիշդ է, որ սահմանադրութիւնը կ'երաշխաւորէր արտայայտուելու ազատութիւնը, սակայն օրէնքը կը պատժէր որեւէ արարք, որ կրնայ պետութեան նկատմամբ վարկաբեկիչ նկատուիլ: Ո՞վ կրնայ ըսել, թէ պետութիւնը ե՞րբ կրնայ պռոալ ոկսիլ, թէ այս կամ այն բառը վարկաբեկիչ էր: Այս պատճառով ալ որոշեց զինք մեղադրող թուղթերը ապահով տեղ մը դնել:

Ամէն պարագայի, նախ ուզեց կարգադրել Զաեննայի հարցը: Փորձեց հեռաձայնային հեռակայ դծով կապուիլ անոր հետ, սակայն չյաջողեցաւ: Ամբողջ շորս օր վատնեց հեռաձայնել փորձելով եւ երէկ, վերջապէս, յաջողեցաւ խօսիլ: Զաեննա խոստացաւ այս յեսմիջօրէին սպասել իրեն:

Իր 17ամեայ տղան բողոքեց, որ չի կրնար ինքնաշարժ վարել՝ մէկ ձեռքը կապարի մէջ պահուած: Եւ իրապէս դժուար էր այդպէս: Վիրաւոր բազուկը, անօգնական եւ անպէտք՝ կ'իյնար կուրծքին կախուած վիրակապին մէջ: Ամէն անգամ, որ պէտք կ'ունենար կիրը փոխելու, կը հակադրուէր պահ մը դեկը ձգել:

3

Քանհինգ տարի անցած էր Զաեննայի հետ իր յարաբերութենէն եւ միմիայն քանի մը յիշատակներ մնացած էին ատկէ:

Միրեք անդամ մը դայն տեսած էր Թաշկինակով աչքերը չորցուցած եւ քիթը մաքրած ատեն, եւ հարցուցած, թէ ի՞նչ էր հարցը. աղջիկը պատասխանած էր, թէ ուուս քաղաքական անձնաւորութիւն մը մահացած էր օր մը առաջ — ոմն Ժուանով, Արպուզով կամ Մասթուրպով: Դատելով Զաեննայի արցունքներու քանակէն, պէտք էր եզրակացնել, որ ան աւելի տագնապած էր Մասթուրպովի, քան իր սեփական հօր մահով:

Իսկապէս նման բան պատահա՞ծ էր, թէ աղջկան ողբը, Մասթուրպովի համար, պարզապէս մոքի պատրանք մը էր՝ իր ներկայի ատելութեան հաշուոյն: Ո՛չ, պատահած էր. սակայն դէպքին անմիջական պարագաները, որոնք զայն համոզիչ կը դարձնէին, ներկայիս չէր յիշեր, եւ այդ յիշատակը այժմ անհաւատի կը թուէր, ծաղրանկարային:

digitised by A.R.A.R.@

Զտենային առընչուած բոլոր յուշերը այդ նկարագիրը ունէին: Հանրակառքով վերադարձած էին այն յարկաբաժիններէն, ուր առաջին անգամ սիրաբանած էին: Միրեք յատկապէս բաւարարուած կը զգար այն իրողութիւնէն, որ բոլորովին մոռցած էր իրենց սիրաբանութիւնը եւ նոյնիսկ բոպէ մը չէր կրնար վերականգնել այդ փորձառութիւնէն: Աղջիկը, անկիւնի աթոռին վրայ վեր ու վար շարժումներ կատարած ատեն՝ կը թուէր մեկամազգոտ, ներահայեաց եւ զարմանալիօրէն ծեր: Երբ Զտենայի հարցուցած էր, թէ ինչո՞ւ ներամփոփ կը թուէր, աղջիկը պատասխանած էր, թէ չէր բաւարարուած իր սիրաբանութիւնէն, եւ ուելցուցած, թէ Միրեք կը սիրաբանէր մտաւորականի պէս:

Այդ օրերու քաղաքական բառապաշարին մէջ «մտաւորականը» ժխտական նշանակութիւն ունէր: Կը մատնանշէր մէկը, որ ձախողած էր կեանքը հասկնալու եւ կորուած էր ժողովուրդէն: Բոլոր այն համայնավարները, որոնք այդ օրերուն կախուած էին ուրիշ համայնավարներու կողմէ, այդ բառին անէծքը ունէին իրենց ճակտին: Իրենց ոտքերը ամրօրէն հողին դրած մարդոց պէս չըլլալով, անոնք ենթադրաբար կը ծփային օդին մէջ: Ուրեմն, որպէս առուժով, արդար էր, որ հողը վերջնականապէս քաշուէր իրենց ոտքին տակէն եւ անոնք կախուած մնային գետնէն քիչ մը վեր:

Սակայն ի՞նչ ըսել կ'ուզէր Զտենա, երբ զինք կը մեղադրէր մտաւորականի պէս սիրաբանելու յանցանքով:

Ամէն պարագայի, այս կամ այն պատճառով բաւարարուած չէր իրմով եւ ինչպէս որ ան ատակ էր ջնարակելու վերացական յարաբերութիւն մը (իր յարաբերութիւնը Մասթուրպովին պէս օտարականի մը հետ) ամենայստակ զգացումներով (արցունքի ձեւին ատակ), ան կրնար նաեւ ամենանշգրիտ տարբերներուն վերացական իմաստ տալ, եւ սեփական անբաւարարութեան՝ քաղաքական պիտակ:

4

Հայելիին մէջ նայելով՝ Միրեք անդրադարձաւ, որ ինքնաշարժ մը կը հետապնդէր զինք, ճամբու ամբողջ երկայնքին: Ինք երբեք ալ չէր կասկածած, որ կը հետապնդուէր, սակայն, մինչեւ հիմա, այդ աշխատանքը տարած էին վարպետ գաղտնապահութեամբ: Այսօր չնչտակի փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր,— անոնք կ'ուզէին, որ գիտնար, թէ կը հետապնդուէր:

Փրակայէն չուրջ 15 մղոն դուրս, դաշտերու մէջ բարձր ցանկապատ մը կար, որուն ետին ինքնաշարժի նորոգութեան աշխատանոց մը կը գտնուէր: Հոն լաւ բարեկամ մը ունէր, որուն պէտք ունէր շարժակին նորոգութեան համար: Կեցաւ մուտքին դիմաց, որ փակուած էր կարմիր—ճերմակ ներկուած դուռով մը: Դէր կին մը կանգնած էր դրան մօտ: Միրեք սպասեց, որ կինը բարձրացնէ ձողը, սակայն ան կը նայէր իրեն եւ կը մնար անշարժ: Հնչեցուց ինքնաշարժին ճչակը, սակայն պատասխան չստացաւ: Միրեք պատուհանէն դուրս հանեց գլուխը:

—Տակաւին ձողերու ետին չէ՞ք գրուած,— հարցուց կինը:

—Ո՛չ, ոչ տակաւին,— պատասխանեց Միրեք,— կը բարձրացնե՞ս ձողը:

Կինը քանի մը երկար երկվայրկեան կրաւորականօրէն նայեցաւ իրեն, յօրանջեց, գնաց դէպի գոնապանին խուցը, նստեցաւ աթոռի մը վրայ եւ կոնակը դարձուց իրեն:

Այնպէս որ, ինք դուրս եկաւ ինքնաշարժէն, անցաւ մուտքի ձողին քովէն, եւ մտաւ ծառայութիւններու բաժինը՝ մեքենագէտ ընկերը գտնելու հա-

digitised by A.R.A.R.@

մաբ: Բարեկամը իրեն հետ վերադարձաւ եւ անձնապէս բարձրացուց ժողովը (կինը տակաւին կրաւորականորէն կը նստէր խուցին մէջ) եւ Միրեք ինքնաշարժը դէպի ներս քշեց:

—Ա՛յս կը ստանաս պատկերասփիւռի վրայ ցուցադրուելով,— ըսաւ ինքնաշարժի մեքենագէտը,— երկրին մէջ բնակող ամէն քան կրնայ գիտնալ, թէ ինչի կը նմանիս:

—Ո՞վ է այդ կինը,— հարցուց Միրեք:

Միրեք խմցաւ, որ ռուսերու Զեխոսլովաքիա ներխուժումը, որ դգալի էր ամէնուր, այս կնկան կեանքը եւս փոխած էր: Տեսնելով, որ բարձր դիրքերու վրայ գտնուողները (եւ ամէն մարդ իրմէ վեր կը գտնուէր) կը զրկուէին իրենց իշխանութիւնէն, դիրքէն, պաշտօնէն եւ օրուան հացէն՝ նուազագոյն ենթադրութեան մը հիմամբ, ան խանդավառուած էր եւ սկսած իր կարդին դատապարտումներ կատարել:

—Եւ ինչպէ՞ս կը պատահի, որ տակաւին գոնապան կ՚աշխատի, պաշտօնի բարձրացում չե՞ն տուած իրեն:

Մեքենագէտը ժպտեցաւ.

—Զեն կրնար. մէկէն հինգ հաշուել չի գիտեր: Ինչ որ կրնան արտօնել այն է, որ իր դատապարտումները շարունակէ. միակ վարձատրութիւնը ա՛յդ է:

Մեքենագէտը վերցուց ինքնաշարժին կափարիչը եւ աչք մը նետեց մեքենային վրայ:

Միրեք յանկարծ անդրադարձաւ, որ մէկը իրմէ քանի մը քայլ անդին կը գտնուէր. ետ դարձաւ եւ տեսաւ մոխրագոյն բաճկոնով, սպիտակ շապիկով եւ փողկապաւոր մարդ մը: Անոր ուժեղ վիզն ու փքած դէմքը կ՚ամբողջանար արուեստականօրէն ալիքաւորուած մոխրագոյն մազերու փունջով մը: Ան այնտեղ կանգնած էր եւ կը դիտէր կափարիչին տակ հակած մեքենագէտը:

Առեն մը ետք մեքենագէտը եւս նկատեց զայն:

—Մէ՞կը կը փնտռես,— հարցուց՝ շիտակ կենալով:

—Ոչ,— ըսաւ ուժեղ վիզով եւ ալիքաւոր մազերով մարդը,— ոչ ոք կը փնտռեմ:

Մեքենագէտը կրկին ծռեցաւ մեքենային ուղղութեամբ եւ ըսաւ

—Ճիշդ Փրակայի կեդրոնը, Ուենսեսլաւս հրապարակին վրայ, կը տեսնես մէկը, որ կը փոխէ: Ահա մէկ ուրիշը կու գայ, կը նայի անոր, կը շարժէ գլուխը եւ կ՚ըսէ. «գիտեմ, թէ ճիշդ ինչ ըսել կ՚ուզեսս»:

5

Արիւնոտ ջարդերը Պենկլատէշի մէջ արագօրէն քողարկեցին ռուսական բանակներու Զեխոսլովաքիա ներխուժումին յիշատակը, Ալլենտէի սպանութիւնը խեղդեց Պենկլատէշէն հասնող հեծեծանքներուն ձայնը, Սինայի անապատին մէջ տեղի ունեցած ռազմերը մոռցնել տուին Ալլենտէն, Գամպոտիոյ ջարդերը պատճառ դարձան, որ մարդիկ մոռնան Սինան, եւ այսպէս, շարունակաբար, ամէն մարդ թոյլ կու տայ, որ ամէն ինչ մոռցուի միանգամայն:

Այն շրջաններուն, երբ պատմութիւնը դանդաղ կը շարժէր, դէպքերը քիչ էին եւ դէպքերու միջեւ միջոցը՝ երկար, պատահարները աւելի դիւրին կը մնային յիշողութեան պորտներուն: Անոնք կը կազմէին ընդհանրապէս ընդունուած թատրոնի վերնամասը գտնուող տեսարի ենթապատառ մը, որ անհատական կեանքերու մէջ ատակ էր արթնցնելու արկածախնդրութեան պատկերներ: Ներկայիս պատմութիւնը կ՚ընթանայ աշխուժ շարժումով: Պատմական դէպք մը, հակառակ անոր, որ շուտով պիտի մոռցուի, յաջորդ առաւօտ

digitised by A.R.A.R.@

կը պապայ նորութեան ցօղով։ Այլեւս ոչ թէ ենթապատում մը կը մնայ, այլ՝ արկածախնդրութիւնը ինքնին, արկածախնդրութիւն մը՝ հաստատուած նախքան ենթապատումը, ընդհանրապէս ընդունուած անձնական կեանքի ունայնութիւնը։

Քանի որ այլեւս պատմական որեւէ առանձին դէպք, որքան ալ մօտ ըլլայ, չենք կրնար նկատել իբրեւ հասարակաց ծանօթութիւն, նոյնիսկ քանի մը տարի առաջ պատահած դէպքերուն հետ պէտք է վարուիմ այնպէս, որ կարծէք հապար տարուան իրողութիւն ըլլային։ 1939ին՝ գերմանական ուժերը քալեցին Պոհեմիոյ վրայ եւ չեխոսլովաքիական պետութիւնը դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ։ 1945ին՝ ռուսական ուժերը մտան Պոհեմիա եւ երկիրը անգամ մը եւս անկախ հանրապետութիւն յայտարարուեցաւ։ Ժողովուրդը մեծ խանդավառութիւն ցուցաբերեց ռուսերուն նկատմամբ, որոնք գերմանացիները դուրս շպրտած էին երկրէն, եւ քանի որ Չեխոսլովաքիոյ Համայնավար կուսակցութիւնը հաւատարիմ ներկայացուցիչը կը նկատէին Թուսիոյ, իրենց զգացումները անոր կողմը ուղղեցին։ Եւ այնպէս պատահեցաւ, որ 1948 Փետրուարին համայնավարները երկրին տիրացան ո՛չ թէ վայրագութեամբ ու տրիւնահեղութեամբ, այլ՝ ժողովուրդին կէսին գուրթ բացագանչութեան մէջ։ Եւ խնդրեմ, արձանագրեցէք՝ այն կէսը, որ կ՚ուրախանար՝ աւելի ուժական, աւելի խելացի, աւելի լաւ կէսն էր։

Այո, ըսէք ինչ որ կ՚ուզէք— համայնավարները աւելի՛ խելացի էին։ Անոնք մեծաչուք ծրագիր մը ունէին, ծրագիր մը՝ ամբողջովին նոր աշխարհի մը համար, ուր իւրաքանչիւր անձ իր իւրայատուկ տեղը պիտի գտնէր։ Համայնավարներուն հակառակորդները մեծ տեսլական մը չունէին, իրենց ունեցածը քանի մը բարոյական սկզբունքներ էին միայն՝ օրէկ եւ անկենդան, անբաւարար՝ կարկտելու համար ցնցոտիացած շապիկները հաստատուած օրէնքին։ Եւ բնականաբար մեծաչուք ոգեշնչուածները գրաւը չահեցան զգուշաւոր իրաւախոհներէն եւ ժամանակ չկորսնցուցին իրենց եռաղը իրականութիւն դարձնելու — ստեղծումը արդարութիւնը դրսեւորող հովուերգութեան մը՝ բոլորին համար։

Թոյլ տուէք, որ կրկնեմ՝ հովուերգութիւն մը՝ բոլորին համար։ Մարդիկ միշտ ալ տենչացած են հովուերգական աշխարհ մը, այսինքն՝ պարտէզ մը, ուր սոխակներ կ՚երգեն, այսինքն՝ ներդաշնակութեան մարզ մը, ուր աշխարհը չ՚ընդդիմանար մարդուն գէմ, ոչ ալ մարդը՝ մարդուն, եւ ուր աշխարհն ու իր բոլոր բնակիչները ժուլուած պիտի ըլլան նոյն մեռաղէն, եւ այն կրակը, որ կը լուսաւորէ երկինքը, պիտի ըլլայ նոյն կրակը, որ պիտի ջերմացնէ մարդոց սրտերը, ինչպէս եւ՝ ամէն մարդ նոթ մը պիտի ըլլայ պախեան խուսանուագի մը (fugue) եւ, ոեւէ մէկը, որ կը մերժէ իր նոթը, պիտի վերածուի սեւ կէտի մը, անօգտակար եւ անիմաստ, որ գիւրութեամբ միջատի պէս կը բռնուի եւ կը ճզմուի մատներու միջեւ։

Սկիզբէն իսկ մարդիկ կային, որոնք կը գիտակցէին, որ չունէին յարմար խառնուածքը հովուերգական աշխարհի մը մէջ ապրելու համար եւ ուզեցին երկիրը լքել։ Եւ քանի որ իր սահմանումով իսկ հովուերգավայր մը աշխարհ մըն է բոլորին համար, եւ ուրեմն մարդիկ, որոնք կ՚ուզէին գաղթել, զօրութեամբ կը փորձէին հերքել անոր վաւերականութիւնը։ Այնպէս որ, դուրս ելլելու փոխարէն, անոնք զրկուեցան ժողովրդական ճանչցումէ։ Շուտով անոնց միացան հազարներ ու բիւրեր, ներառեալ բազմաթիւ համայնավարներ, ինչպէս՝ արտաքին նախարար Գիմմենթիսը, այսինքն՝ մարդը, որ կոթուղտին փոխուած էր իր գլխարկը։ Երկչոտ սիրահարներ իրարու ձեռք կը բռնէին շարժապատկերի պատատին վրայ, ամուսնական անհաւատարմութիւնը խիստ պա-

digitised by A.R.A.R.@

տիժներու կ'ենթարկուէր քաղաքացիներու պատուոյ գաստաբանին կողմէ. սախկները կ'երդէին եւ Գլեմենթիի մարմինը եւ առաջ կը ճօճէր՝ գանդի մը պէս, որ մարդկութեան նոր արշալոյսը կ'աւետէր։

Եւ յանկարծ այդ երիտասարդ, խելացի արմատականները զարմանալի զգացումը ունեցան, որ աշխարհ բերած էին նոր բան մը, գործ մը, որ իրենց ծնունդն էր, ինչ որ սակայն իր ինքնուրոյն գիմագիծը ստացած էր եւ կորսընցուցած ամէն նմանութիւն իր բնատիպին հետ, ինչպէս եւ՝ ամբողջովին անտեսած այդ գաղափարին ծնունդ տուողները։ Այնպէս որ, այդ երիտասարդ, խելացի արմատականները սկսան պոռալ իրենց ծնունդին վրայ, յանդիմանել զայն, հալածել, որսալ... եթէ ես վէպ մը գրէի այդ առղանգաւոր, արմատական մտածողներու սերունդին վրայ, զայն պիտի կոչէի «Հնտապնգաւմը կորսըուած արարքի մը»։

6

Մեքենագէտը դոցեց ինքնաշարժին կափարիչը եւ Միրեք հարցուց, թէ որքա՞ն պարտական է։

— Ոչինչ,— ըսաւ մեքենագէտը։

Միրեք անցաւ զեկի եռին. զգացուած էր։ Ոչ մէկ ցանկութիւն ունէր այս ուղեւորութիւնը շարունակելու։ Պիտի նախընտրէր մեքենագէտին հետ մնալ եւ կատակներ փոխանակել։ Մեքենագէտը ծունեաւ ինքնաշարժին ուղղութեամբ եւ ուսին զարկաւ, ապա դնաց դրան ուղղութեամբ եւ ձողը բարձրացուց։

Մինչ Միրեք անոր քովէն կ'անցնէր՝ մեքենագէտը գլխու շարժում մը ըրաւ նորոգութեան կեդրոնին գիմաց շարուած ինքնաշարժին ուղղութեամբ։

Հատա վիզով եւ ալեկոծ մազերով մարդը կոթնած էր իր ինքնաշարժի բաց դրան եւ կը հեռուէր Միրեքէն։ Ինչպէս եւ այն միւսը, որ նստած էր զեկի եռին։ Երկուքն ալ լիրբ ու անամօթ բան մը ունէին իրենց կեցուածքին մէջ եւ Միրեք նոյն արտայայտութիւնը առաւ՝ անոնց կողքին քշած ատեն։

Ան նայեցաւ պզտիկ հայելիին մէջ եւ տեսաւ, որ մարդը ինքնաշարժի առաջամասը կը ցատկէր, իսկ ինքնաշարժը կէս չրջան մը կը կատարէր՝ իրեն կարենալ հետեւելու համար։

Իրեն այնպէս թուեցաւ, որ սակէ առաջ բան մը պէտք է ըրած ըլլար, զինք մեղադրելի աթոռին առաջնորդող այդ թուղթերէն ձերբազատուելու համար։ Եթէ զանոնք վերցուցած ըլլար իր հիւանդութեան արձակուրդի առաջին օրը եւ ապատած ըլլար Զաենային հետ խօսելու, աւելի լաւ կարելիութիւն պիտի ունենար զանոնք ապահով կերպով դուրս բերելու։ Սակայն չէր կրնար Զաենան իր մաքէն դուրս բերել։ Ահա քանի տարի էր կը ծրագրէր զայն տեսնել, սակայն վերջին շաբաթներուն այն զգացումը ունէր, որ այլեւս չէր կրնար զայն անտեսել, ժամանակը փախուստ կու տար եւ լաւ է, որ ինք ամէն ինչ փորձէր՝ հանդիպումը անթերի եւ գեղեցիկ դարձնելու համար։

7

Զաենային հետ բաժանումը՝ այդ հեռու օրերուն (իրենց յարաբերութիւնը մօտաւորապէս երեք տարի տեւած էր), զինք լեցուցած էր անսահման ազատութեան զգացումով մը եւ, յանկարծ, ամէն իրեն համար լաւ ձեւով սկսած էր ընթանալ։ Կարճ ատեն մը հոգ ամուսնացաւ կնոջ մը հետ, որուն

digitised by A.R.A.R.@

գեղեցկութիւնը իր ինքնահամարումին մեծ մղում տուաւ: Ապա կինը մահացաւ եւ ինք միանակ մնաց իր տղուն հետ՝ կոկիկ առանձնութեան մը մէջ, որ իր կողմ կը քաշէր հիացմունքը, հետաքրքրութիւնը եւ հոգատարութիւնը շատ մը կիներու:

Նոյնպէս շատ յաջող դուրս եկած էր իր ուսումնասիրական պրպտումներուն մէջ, ինչ որ կը պակսէր զինք: Եւ քանի պետութիւնը պէտք ունէր իրեն, ուրիշէ մը առաջ ինքն իրեն կրնար արտօնել սուր ակնարկութիւններ կատարել: Եւ երբ այն հատուածը, որ յեղափոխութեան առաջին յղացումը կը փորձէր յիշել, աւելի մեծ ազդեցութիւն ձգեց կուսակցութեան մէջ, ինք սկսաւ աւելի եւ աւելի երեւիլ պատկերասփիւռին վրայ եւ, շատ չանցած, ծանօթ անձնաւորութեան վերածուած էր: Եւ երբ ռուսական ներխուժումէն ետք մերժեց ուրանալ իր դաղափարները, զինք հեռացուցին իր պաշտօնէն եւ շրջապատեցին գաղտնի գործակալներով: Կեցուածքին մէջ մնաց անվեհեր: Ան սիրահարած էր իր ճակատագրին եւ չբեղանք ու գեղեցկութիւն կը գտնէր դէպի խորտակում գացող իր ընթացքին մէջ:

Սխալ մի հասկնաք զիս: Ան սիրահարած էր իր ճակատագրին հետ, եւ ոչ՝ թնքզինքին: Ասոնք երկու տարբեր բաներ են: Իր կեանքը առանձին ինքնութիւն ստացաւ եւ սկսաւ հետապնդել առանձին նպատակներ, որոնք տարբեր էին Միրեքին հետաքրքրութիւններէն: Ճիշդ ասը կ'ակնարկէի, երբ կ'ըսէի, որ իր կեանքը իր ճակատագրին վերածուեցաւ: Ճակատագիրը նպատակ չունէր նոյնիսկ մատ մը շարժելու Միրեքին հաշուոյն (իր երջանկութեան, ապահովութեան, լաւ տրամադրութեան եւ առողջութեան), մինչ Միրեք ոչինչ կը ցանար իր ճակատագրին (անոր շքեղանքին, յատակութեան, գեղեցկութեան, ոճին եւ հեռախուզումին): Ան ինքզինք պատասխանատու կը զգար իր ճակատագրին նկատմամբ, սակայն ճակատագիրը ոչ մէկ պատասխանատուութիւն կը զգար իրեն հանդէպ:

Ան հիշդ այն վերաբերումը ունէր իր կեանքին նկատմամբ, ինչ որ քանդակագործը կ'ունենայ՝ իր արձանին, եւ վիպասանը՝ իր վէպին նկատմամբ: Եթէ վիպասանը չհաւնի վէպին սկզբնաւորութիւնը, կրնայ զայն վերստին գրել կամ ամբողջութեամբ ջնջել: Սակայն Զոեանայի դոյութիւնը զրկեց Միրեքը հերնակ մը ըլլալու առանձնաշնորհումէն: Զոեանան կը յամառէր վէպին առաջին էջերը ըլլալ. ան պարզապէս կը մերժէր դուրս դրուիլ:

8

Եւ ինչո՞ւ Միրեք կ'ամչնար Զոեանայի հաշուոյն:

Ամենէն բացայայտ բացատրութիւնը այն էր, որ մինչ խաղին առաջին օրերուն Միրեք միացած էր այն խմբակին, որ երդում ըրած էր իրենց ստեղծածը տապալել, Զոեանա հաւատարիմ մնացած էր այն պարտէզին, ուր սոխակներ կ'երգէին: Իսկ վերջերս, ան միացած էր ժողովուրդին այն երկու առ հարիւրին, որ ոգեւնած էր ռուսական բանակներու մուտքը:

Այս մէկը հիշդ է, սակայն համոզիչ չեմ գտներ: Եթէ միակ հարցը ըլլար այն, որ Զոեանա ոգեւնած էր ռուսական հրասայլերու մուտքը՝ Զոեանան եւս հանրային առումով կը պախարակէր ինք եւ չէր ուզեր անոր ծանօթ ըլլալու պարագան: Ո՛չ, Զոեանան, իր ազդեցութեամբ, շատ աւելի մեծ հարուած հասցուցած էր իրեն:

Սակայն այդ մէկը մեծ տարբերութիւն չէր ըներ, որովհետեւ աւելի քան քսան տարիներէ ի վեր անոր հետ յարաբերութիւն չէր ունեցած:

Ո՛չ, հարցը այդպէս չէր. մեծ տարբերութիւն կ'ընէր: Նոյնիսկ ժամանա-

digitised by A.R.A.R.@

կային այնքան հեռաւոր տարածութիւնէ մը՝ Զտենային մեծ քիթը չուք կը ձգէր իր կեանքին վրայ:

Գանի մը տարի առաջ դեղեցիկ հոմանուհի մը ունէր: Անդամ մը այցելած էր այն քաղաքը, ուր Զտենա կը բնակէր եւ վերադարձած էր յուսախաբ ըսելով. «Ինչպէս որեւէ կապ կրցած ես ունենալ այդ չըլլալիք կնկան հետ»:

Ինք, այն ատեն, յայտարարած էր, թէ Զտենան պատահականօրէն ճանչցած էր եւ երբեւիցէ մտերիմ չէր եղած անոր հետ:

Ըստ երեւոյթին, Միրեք ամբողջովին ոգէտ չէր կեանքի ամենամեծ գաղտնիքներէն մէկուն նկատմամբ, թէ՝ կիները ներկայանալի մարդիկ չէ որ կը փնտռեն, այլ՝ մարդիկ, որոնք դեղեցիկ ընկերակիցներ ունին: Այնպէս որ, ոգեղ հոմանուհի մը, ճակատագրական սխալ կրնայ նկատուիլ: Միրեք ամէն ճիգ թափած էր Զտենայի հետքերը իր կեանքէն ջնջելու համար եւ քանի որ սոխակի սիրահարները զինք տակաւ աւելի կ'ատէին, կը յուսար, որ Զտենա դիւանակալականութեան աստիճաններէն դէպի վեր իր աշխուժ ընթացքով, պարզապէս չատ գոհ պիտի ըլլար զինք մոռնալու:

Ան կը սխալէր: Ան իր մասին կը խօսէր որեւէ տեղ, ամէն տեղ եւ ամէն առիթով: Անդամ մը, գժբախտ զուգադիպութեամբ մը անոնք հանդիպեցան ընկերային հաւաքի մը ընթացքին եւ Զտենա, ակնարկելով անցեալի դէպքերուն, արագօրէն բացայայտ դարձուց, որ մտերիմներ եղած էին:

Ինք կատղած էր:

«Եթէ զինք այնքան կ'ատէիր, ինչո՞ւ հետը յարաբերութիւն ունեցար»,– անդամ մը հարցուցած էր հասարակաց բարեկամ մը:

Միրեքի բացատրութիւնը այն էր, որ ինք քսանամեայ լակոտ մըն էր այն ատեն, Զտենայէն եօթը տարի պզտիկ: Տակաւին՝ ան յարդուած էր, ամենակարող եւ բոլորին հիացմունքին առարկան: Ան, գործնապէս, ամէն մարդ կը ճանչնար կեղծոնական յանձնախումբին մէջ: Ան օգնած էր իրեն, առաջ մղած, ծանօթացուցած ազդեցիկ մարդոց:

–Արագօրէն տեղ հասնելու մարմաջը ունէի, կը հասկնա՞ս,– պոռացած էր,– տեղ հասնելու մարմաջով մղուած յարձակունակ երիտասարդ մը, այդ պատճառաւ հետը մտերմացայ եւ երբեք կարեւորութիւն չէի տար, թէ որքան ոգեղ էր:

9

Սակայն Միրեք հշմարտութիւնը չէր ըսեր: Ճիշդ է, որ Զտենա լացած էր Մասթուրպովի մահուան առիթով, ան ազդեցիկ կապեր չունէր 25 տարի առաջ՝ ինքնիր կամ. ուրիշի մը ասպարէզը առաջ մղելու համար:

Ինչո՞ւ ուրեմն այս բոլորը չինած էր եւ ինչո՞ւ ստած:

Միրեք մէկ ձեռքով կը վարէր ինքնաշարժին զեկը: Աչքը նետելով պզտիկ հայելիին՝ տեսաւ գործակալներու ինքնաշարժը եւ յանկարծ կարմրեցաւ: Բոլորովին չսպասուած բան մը յիշած էր յանկարծ:

Իրենց առաջին հանդիպման յանդիմանութիւն ստանալէ ետք, թէ մտաւորականի պէս կը սիրաբանէր, ան ուզած էր հարցիրը իրենց տեղը բերել եւ Զտենայիին ցոյց տալ, թէ ինչպէս կ'ըլլայ անմիջական եւ անգուսպ կիրքը: Ուրեմն հիշդ չէ, որ մոռցած է իրենց սիրաբանութիւնները...: Այս մէկը կրնար պատկերացնել բաւական յստակօրէն: Աղջկան ուղղութեամբ քալած էր արուեստական կատաղութեամբ մը՝ երկար խոլտոց մը հանելով (այն տեսակէն, որ չունը կը հանէ, երբ պատերազմի կ'ելլէ տիրոջը հոգաթափին հետ), եւ մեղմ

digitised by A.R.A.R.@

զարմանքով մը նկատած, որ Զոեննա իր ներքեւ կ'երկարէր այնքան հանդարտ, ամփոփուած, գրեթէ անտարբեր։

Ինքնաշարժը արձագանգեց այն խոլտոցին, որ կու գար քանի՞նգ տարուան հեռաւորութենէն, անձկութիւն պատճառող ձայնին հետ, որ կը բխէր իր համակերպումէն եւ նուաստացման եռանդէն, իր կամեցողութեան ձայնը՝ յարմարելու եւ պաշտպանելու, այդ օրերու իր ծիծաղելի կացութիւնը, ատառապանքը։

Այո, ճիշդ է. Միրեք աւելի կը նախընտրէր ինքզինք ներկայացնել իբրեւ փառասէր, տեղ հասնելու մարմաջով տարուած երիտասարդ, քան ընդունիլ ճշմարտութիւնը, այսինքն՝ թէ ընտրած էր տգեղ հոմանուհի մը, որովհետեւ չէր համարձակեր դարպասել գեղեցիկ կիները։ Զոեննա կը ներայացնէր այն չափանիշը, որ այն օրերուն ան ինքզինքին կու տար։ Տկար կամք մը եւ բացարձակ աղքատութիւն մը — ասոնք էին այն գաղտնիքները, զորս կը փորձէր ծածկել։

Ինքնաշարժը արձագանգեց կիրքի կատաղի խոլտոցով, փորձելով համոզել զինք, որ Զոեննան մթմթայն ուրուական մըն էր, զոր պէտք էր ջնջել, եթէ կ'ուզէր անհետացնել իր ատած երիտասարդութիւնը։

Զոեննայի ասն դիմաց կեցուց ինքնաշարժը։ Զինք հետապնդող ինքնաշարժը իր ետին կանգնեցաւ։

10

Պատմական դէպքերը զիրար կ'ընդօրինակեն առանց մեծ տպաւորի, սակայն Չեխոսլովաքիոյ մէջ, այնպէս՝ ինչպէս ես կը տեսնեմ, պատմութիւնը ցուցարերեց անանախընթաց փորձառութիւն մը։ Դէպքերու ծանօթ յաջորդականութեան փոխարէն, ուր խումբ մը մարդիկ (դասակարգ մը, ազգ մը) այլ խումբի մը դէմ դուրս կու գան, ամբողջ սերունդ մը ըմբոստացաւ ի՛ր իսկ երիտասարդութեան դէմ։

Իրենց նպատակն էր վերահաստատել եւ խելօքցնել, ընտելացնել ա՛յն բանը, զոր իրենք իսկ ստեղծած էին, եւ ասոնք գրեթէ յաջողեցան։ Ասոնք, 60ական թուականներուն ազդեցութիւն սկսան ձեռք ձգել, եւ 1968ի սկզբնաւորութեան այդ ազդեցութիւնը գրեթէ ամբողջական էր։ Ասիկա այն ժամանակաշրջանն էր, որ սովորաբար կը ճանցուի իբրեւ Փրակայի Գարունը— մարդիկ, որոնք հովուերգութիւնը կը պահպանէին, ստիպուած էին երթալ եւ միֆրոֆոնները վերցնել ուրիշներու բնակարաններէն, սահմանները կը բացուէին, երաժիշտներ կը ձգէին Պախի մեծ խուսանուագին նոթաշարը եւ իրենց յղացումները կը նուագէին։ Տիրապետող ոգին անհաւատալի էր. խակական ասոնահանգէս մը տեղի կ'ունենար։

Ռուսիա, յօրինողը երկրագունտի հիմնական խուսանուագին, չէր կրնար հանդուրժել ազատորէն ընթացող նոթերու գաղափարը։ 21 Օգոստոս 1968ին, ռուսական կէս միլիոն հաշուող բանակ մը մտաւ Պոհեմիա։ Այս դէպքէն կարճ ժամանակ մը ետք, շուրջ 120 հազար չեխեր լքեցին իրենց հայրենիքը, իսկ մնացողներէն՝ 500 հազար մը պիտի լքէին իրենց պաշտօնները՝ պարզ, ֆիզիքական աշխատանք տանելու համար շրջանները — գործարաններու փոխատաբ, շրջաններուն վրայ, փոխագրակառքի մը դեկին ետին, եւայլն։ Այլ խօսքով՝ այնպիսի վայրերու մէջ եւ աշխատանքներու վրայ, ուր ոչ ոք երբեւիցէ իրենց ձայնը պիտի լսէր։

Եւ պարզապէս վստահ ըլլալու համար, որ տհաճ յիշատակի մը շուքը պիտի չգար ընկնելու վերակենդանացած հովուերգութիւնը, ե՛ւ Փրակայի Գա-

digitised by A.R.A.R.@

բուն, և՛ ուսական հրասայլերը պէտք էր ջնջուէին։ Ասոր իրրեւ հետեւանք, Զեխոսլովաքիոյ մէջ ոչ ոք կը ասնէ յիշատակը 21 Օգոստոսին եւ այն մարդոց, որոնք ըմբոստացան իրենց իսկ երիտասարդութեան դէմ։ Կարծէք անոնք բնախնդրօրէն կը ջնջուին ազգի մը յիշողութենէն, ինչպէս սխալ մը, որ կը ջնջուի մեր գպրոցական անային պարտականութենէն։

Միրեք այս ձեւով ջնջուած անուններէն մէկն էր։

Ինք՝ որ հիմա կը բարձրանայ Զանոյի ասպիճաններէն, խորքին մէջ ապիտակ բիծ մըն է, հատուած մը՝ հագիւ ուրուագծուած պարապէն, որ վեր կը բարձրանայ գարձգարձիկ ասպիճաններէն։

11

Միրեք նստած է Զանոյի դիմաց. բաղուկը կ՚օրօրուի վզակապին մէջ։ Զանոյ կը փախցնէ իր աչքերը, ուրիշ ուղղութեամբ կը նայի եւ կ՚ըսէ.

—Չեմ դիտեր ինչու եկած ես, սակայն գոհ եմ, որ հոս ես։ Խօսակցութեան մէջ եմ կուսակցական պատասխանատուներու հետ։ Խենթութիւն պիտի ըլլայ քեզի համար կեանքիդ մնացեալ մասը անցընել օրը օրին աշխատող շինարարական խմբակի մը հետ։ Կուսակցութիւնը իր գուռները դիմացդ չէ փակած ասկուին։ Իրրեւ իրողութիւն դիտեմ, որ ասկուին ժամանակ կայ։

Միրեք կը հարցնէ անոր, թէ ինչ պէտք է ընէ։

—Հանդիպումի մը խնդրէ, նախաձեռնութիւնը քեզմէ պէտք է գայ։

Միրեք զգաց, թէ ան ինչի կ՚ակնարկէր։ Ասիկա անոնց ձեւն էր իրեն ըսելու, որ միասանները պահու շնորհք մը կ՚ըլլար իրեն՝ հրապարակայնորէն ուրանալու այն ամէնը, զոր ինք ըսած կամ ըրած էր։ Գիտէր անոնց խաղը — մարդոց ապագան ծախել՝ իրենց անցեալին հաշուոյն։ Զինք պիտի ստիպէին պատկերասփիւռէն ելլելու եւ ժողովուրդին դիմաց զղջումներու հաշուարկում մը կատարելու եւ խոստովանելու, թէ որքան սխալ էր այդ ապուռ բաները ըսել՝ Թուսիոյ եւ ռոխակներուն առընչութեամբ։ Անոնք պիտի ստիպէին, որ դասապարտէր իր կեանքը, վերածուէր չուքի, մարդու մը՝ առանց անցեալի, գերասանի մը՝ առանց դերի։ Պիտի ստիպէին, նոյնիսկ իր այպանած, արժեզրկած անցեալը վերածէր չուքի — գեր մը, որ լքուած է իր իսկ դերակատարէն։ Միմիայն դինք չուքի վերածելէ հետք պիտի ձդէին, որ ապրէր։

Նայուածքը սեւեռած կը պահէ Զանոյի վրայ։ Ան ինչո՞ւ այսքան արագ կը խօսի։ Ինչո՞ւ այսքան ջղային է։ Ինչո՞ւ անգին կը նայի եւ կը խուսափի իր աչքերէն։

Շատ պարզ է, թակարդ մը կը պատրաստէ իրեն համար։ Ան կը գործէ կուսակցութեան կամ. ոստիկանութեան հրահանգներուն համաձայն։ Անոր առաքելութիւնն է զինք ծունկի բերել։

12

Սակայն Միրեք կը սխալի։ Ո՛չ ոք Զանոյին իրաւունք տուած է հետը բանակցելու։ Անշուշտ ոչ։ Ո՛չ ոք, որքան ալ հեղինակութիւն ունենայ, բացատրութեան առիթ պիտի տայ Միրեքին, որքան ալ ան խնդրէ։ Շատ ուշ է արդէն։

Եթէ Զանոյ կը ստիպէ իրեն բան մը ընել՝ բարելաւելու համար իր դիրքը, եթէ ան կ՚ըսէ, թէ իր թելադրանքը կու գայ բարձր դիրքերու վրայ գտնուող կուսակցական պատասխանատուներէ՝ այդ բոլորը կ՚ընէ օգտակար ըլլալու շփոթ ու խառն ցանկութենէ մը մղուած։ Եթէ ան կը խօսի մելամաղձոտ լեզուով

digitised by A.R.A.R.@

եւ դժուարութիւն կը զգայ աչքերուն նայելու՝ ատիկա ատոր համար չէ, որ ծուղակ մը ունի թեզանիքներուն ետեւ, այլ որովհետեւ ձեռքերը պարապ են։

Միրեք երբեւիցէ հասկցա՞ծ է զայն։

Ան միշտ խորհած է, որ Զոեանա կատաղօրէն հաւատարիմ է Կուսակցութեան, որովհետեւ քաղաքական մոլեռանդ մը եղած է։

Միրեք կը սխալէր։ Զոեանա հաւատարիմ մնաց Կուսակցութեան, որովհետեւ զինք կը սիրէր։

Երբ ինք լքեց Զոեանան, աղջկան միակ ցանկութիւնը փոստել էր, որ հաւատարմութիւնը ամենակարեւոր արժէքն էր։ Զոեանա ուզեց փոստել, որ Միրեք անհաւատարիմ էր ամէն առումով, մինչեւ ինք հաւատարիմ էր ամէն առումով։ Ինչ՝ որ քաղաքական մոլեռանդութիւն կը թուէր, պարզ պատրուակ էր, առակային օրինակ, հաւատարմութեան յայտարարագիր, կանոնագրուած արատունչք մը՝ չփոխադարձուած սիրոյ։

Կը պատկերացնեմ Զոեանան, որ օգոստոսեան առաւօտ մը կ'արթննայ օդանաւներու սարսափելի աղմուկէն։ Կը վազէ փողոց եւ մարդիկ սարսափահաց կ'ըսեն, որ ռուսական բանակները գրաւած են Պոհեմիան։ Ան ջղային խնդուքի կը մատնուի։ Ռուսական հրամայները եկած են պատժելու բոլոր անհաւատները։ Ակնհայտս պիտի ըլլայ Միրեքի անկումին։ Զայն վերջապէս պիտի տեսնէ ծունկի եկած։ Վերջապէս ատիթը պիտի ունենայ անոր վրայ հակելու (գիտնալով արժէքը հաւատարմութեան) եւ հանելու Միրեքի օժանդակութեան։

Միրեք կ'որոշէ բրտօրէն վերջացնել այս խօսակցութիւնը, որ ընթացած է սխալ ուղղութեամբ։

— Կը յիշե՞ս այն նամակները, որոնք քեզի կը գրկէի։ Կ'ուզեմ զանոնք ետ ստանալ։

— Նամակնե՞ր,— կը հարցնէ, նայելով զարմացած։

— Այո, նամակներս։ Առնուազն հարիւր հատ գրկած եմ քեզի։

— Օ՜, այդ նամակները, հիմա կը յիշեմ,— յանկարծ Զոեանային աչքերը դառած են իր աչքերը եւ ուղղակի կը նային այնտեղ։ Միրեք այն անհանոյ զգացումը ունի, որ Զոեանա իր հոգիին խորը կը տեսնէ, եւ յստակօրէն դիտէ, թէ ինք ինչ կ'ուզէ եւ ինչու։

— Այո, անշուշտ, նամակներդ,— կը կրկնէ Զոեանա,— վերջերս կը վերակարդայի զանոնք։ Ո՞վ կրնար հաւատալ, թէ ատակ են պայթուցիկ զգացումներու։

Ան «պայթուցիկ զգացումներ» արտայայտութիւնը քանի մը անգամ կը կրկնէ, եւ յանկարծ Զոեանայի խօսակցութիւնը կը դանգաղի եւ կը դառնայ չրջահայեաց, ինչպէ՞ս արագ էր եւ ջղային քիչ առաջ։ Կարծէք ան կը փորձէ նշան առնել թիրախի մը եւ դարնել զայն, եւ իր աչքերը կը սեւեռէ Միրեքի վրայ՝ վստահ ըլլալու համար, որ ատիթը պիտի չփախցնէ։

13

Գահի մէջ կաղապարուած ձեռքը կուրծքին վրայ կու գայ ու կ'երթայ, եւ Միրեքի դէմքը այնքան մը կարմիր է, որ կարծէք ապտակուած ըլլար։

Այո, նամակները պէտք էր որ սարսափելիօրէն զգացական եղած ըլլային։ Ընտրութիւն չունէր։ Ինքներուն համար պէտք էր բացարձակապէս փաստեր, որ սէրն էր որ զինք կը կապէր այդ աղջկան եւ ոչ թէ տկարութիւնը կամ աղքատութիւնը։ Եւ մինչեւ կեանքէն մեծ կիրք մը կրնար արդարացնել տգեղ աղջկան մը հետ յարաբերութիւնը։

— Կը յիշե՞ս ինչպէս գիս քու պայքարի զինակիցդ կը կոչէիր։

digitised by A.R.A.R.@

ԵԹԷ մարգիսորէն կարելի է՝ Մերիք չիրա մը եւս կարմրեցաւ։ Այդ ան-սահմանորէն ծիծաղելի բա՞ռը՝ «պայքար»։ Ինչէ՞ կը բաղկանար իրենց պայ-քարը։ Անվերջանալի ժողովներ եւ ցաւոց կոնակներ։ Բայց երբ ոտքի կը կանգնէին արմատական յայտարարութիւններ կատարելու (գաստակորդային թշնամին աւելի խիստ պատիժի արժանի է, այս կամ այդ դաղափարը պէտք է աւելի ուժգնօրէն բանաձեւուի) ինքզինքնին կը դգային իրրեւ կերպարներ, որոնք հերոսական պաստառէ մը դուրս կու գային — ինք հեղհեղէ, զէնքը ձեռին, գետին կ'ինայ. իր մէկ ձեռքը կ'արիւնի ուղխորէն, մինչդեռ աղջիկը, աւելի փոքր սարճանակ մը ձեռքին կը քալէ դէպի այն ապպան, զոր ինք երբեք պիտի չտեսնէ։

Այդ ատեն, դէմքի մորթը տակաւին կը կրէր հեռքը յետ-պատանեկան շրջանի փչաթիներու, եւ դանոնք ծածկելու միակ ձեւը ըմբոստի դիմակ հագնիլն էր։ Մերիք բոլորին պիտի ըսէր, թէ ան բաժնուած էր իր մեծահարուստ, ազարակապան հօրմէն, եւ թէ՝ ծայրայեղ զգուանք կը զգար հողի եւ սեփականութեան վրայ հիմնուած գիւղական դարաւոր աւանդութիւններէն։ Գիտի նկարագրէր իր վիճաբանութիւնը եւ տաւնէն հեռացումը։ Այս բոլորին մէջ ճշմարտութեան նոյնիսկ չիրա մը չկար։ Հիմա, անցեալին նայելով, կը տեսնէ տուներ եւ տառապելներ։

— Այն ատեն՝ բոլորովին տարբեր էիր,— կ'ըսէ Զանոնա։

Ինքզինքը կը պատկերացնէ Զանոնայի տունը ձգած պահուն՝ նամակներու ծրարով մը. կանգ կ'առնէ տառաջին խակ աղբատուփին առջեւ, որոշ զգուանքով կը բռնէ ծրարը երկու մատներով, այնպէս՝ որ կարծէք անիկա արատաւորուած ըլլար կղկղանքով եւ զայն կը նետէ տուփին մէջ։

14

— Ամէն պարագայի, ի՞նչ պիտի ընես նամակները,— հարցուց Զանոնա,— ինչո՞ւ կ'ուզես զանոնք։

Չէր կրնար ըսել, որ զանոնք աղբատուփը նետելու համար կ'ուզէր, այս պատճառով ալ ձայնին մեղմաղոռ շեշտ մը տուաւ եւ ըսելով, թէ ինչպէս երբ մարդ որոշ տարիքի կը հասնի, ամբողջ կեանքին վրայ կ'ուզէ ընդհանուր ակնարկ մը նետել։

(Այս ամբողջ պատմութիւնը զինք անհանգիստ կը պահէր։ Իրեն այնպէս կը թուէր, որ պատմածը համոզիչ չէր եւ ամօթ կը զգար)։

Այս, յետադարձ ակնարկ մը կը նետէր, որովհետեւ այլեւս չէր յիշեր, թէ ինչի կը նմանէր իր երիտասարդութեան։ Գիտէր, թէ տեղ մը շեղած էր։ Կ'ուզէր արմատներուն վերադառնալ, որովհետեւ կ'ուզէր գիտնալ, թէ ո՞ւր սխալած էր։ Զանոնայի հետ իր նամակագրութեան վերադառնալու պատճառը այն էր, որ հարկ կը զգար գիտնալ գաղտնիքը իր երիտասարդութեան, իր սկզբնաւորութեան, իր մեկնակէտին։

Ան իր գլուխը ժխտականորէն շարժեց.

— Զանոնք երբեք պիտի չվերադարձնեմ։

— Զանոնք պարզապէս փոխ պիտի առնեմ,— ասեց։

Զանոնա շարունակեց գլուխը շարժել։

Մերիք չէր կրնար մոքէն հանել այն դաղափարը, որ նամակները ճիշդ հոն, յարկաբաժինին մէջ էին, գիւրին հասանելի, եւ թէ՝ Զանոնա կրնար որեւէ ատեն, ուեւէ մէկուն ցոյց տալ՝ կարդալու համար։ Չէր կրնար հանդուրժել այն մտածումը, որ իր կեանքէն մաս մը ետին մնացած էր՝ Զանոնայի ձեռքերուն մէջ, եւ բուռն փափաք մը զգաց սուրճի սեղանին վրայ գրուած ծանր, ապակեայ մոխրամանը փշրել անոր գլխուն եւ խոյս տալ նամակներուն հետ։ Փո-

digitised by A.R.A.R.@

խարէնը՝ կրկնեց իր պատմութիւնը անցեալին նայելու անհրաժեշտութեան՝ աւելի բան դիտնալու համար իր սկիզբներուն մասին:

Զտենա աչքերը բարձրացուց եւ նայուածքով լուեցուց զինք,— զանոնք երբե՛ք պիտի չտամ քեզի, երբե՛ք:

15

Երբ Զտենա դուրս եկած ատեն զինք տեսաւ ան սեմին, երկու ինքնաշարժները դրան դիմաց շարուած էին, մէկը միւսին ետին: Գաղտնի ոստիկանները համբուն միւս կողմը երթալ-գալով կը հսկէին: Անոնք կանգ առին, երբ տեսան, որ Միրեք եւ Զտենա ուղղուն դուրս կու գան:

— Այս երկու պարոնները,— ըսաւ Զտենայի,— ամբողջ օրը պոչս չէին ձգեր:

— Այդպէ՞ս է,— ըսաւ ան անորոշ շեշտով մը,— բոլորը դուրս եկած են քեզ թակարդը ձգելու, չէ՞:

Զտենայի ձայնը կը գողար շեշտուած հեգնանքէն:

Միրեք կը խորհէր, թէ ան ինչպէ՞ս այդպիսի շնականութեամբ դէմքին կրնար ըսել, որ այդ երկու մարդիկը, որոնք իրենց կը նայէին ակներեւ ոգիտութեամբ մը, պարզապէս հոն կը գտնուէին քալելու համար:

Միմիայն մէկ բացատրութիւն կար,— Զտենա անոնց խաղը կը խաղար: Խաղ մը, ուր ամէն մարդ կը ձեւացնէր, թէ գաղտնի ոստիկանութիւն դոյութիւն չունէր, եւ թէ՝ ոչ ոք կը հալածուէր:

Հիմա արդէն գործակալները կորած էին փողոցը եւ Միրեք ու Զտենա դիտեցին անոնց ինքնաշարժ նստելը:

— Մնաս բարով,— ըսաւ Միրեք, հայեացք չկոչուելու չափ արագ ակնարկ մը նետելով Զտենայի վրայ: Սահեցաւ զեկի ետին: Հայելիէն կրնար տեսնել, թէ ոստիկաններու ինքնաշարժը ինչպէս սկսաւ իրեն հետեւիլ: Զտենան չէր կրնար տեսնել: Ոչ մէկ բաղձանք ունէր երբեւիցէ զայն տեսնելու:

Չէր կրնար գիտնալ, որ ան մայթին վրայ կանգնած մնաց երկար ատեն: Ան վախցած տեսք մը ունէր:

Ո՛չ, անոր մերժումը՝ դիմացի մայթի մարդիկը ընդունելու իրենց խնդրանքն մէջ՝ շնականութիւն չէր: Խուճապ էր: Անցուդարձերը, իրեն համար, իրենց տարողութենէն սկսած էին դուրս գալ: Կ'ուզէր այս ճշմարտութիւնը պահել Միրեքէն եւ ինքնիրմէն:

16

Ցանկարծ, չսպասուած մէկ տեղէն, արագութեան խենթ մը, կարմիր, սփոր ինքնաշարժով անցաւ իր եւ գործակալներու ինքնաշարժներուն մէջէն: Միրեք արագացուց ընթացքը: Անոնք նոր կը մտնէին պզտիկ գիւղաքաղաք մը: Այնտեղ՝ շեղում կ'արձանագրէր ճամբան: Միրեք անդրադարձաւ, որ զինք հետապնդողներու տեսողութենէն դուրս էր եւ կողմնակի փողոց մը մտաւ: Իր արգելակները սուր ձայն մը հանեցին եւ պզտիկ տղայ մը, որ կը պատրաստուէր փողոցը անցնել, ճիշդ ատենին ետ քաշուեցաւ: Գտիկ հայելիէն տեսաւ, որ ինչպէս կարմիր ինքնաշարժը կը ճեղքէր մայր ճամբան: Գործակալներուն ինքնաշարժը չյայտնուած՝ ինք այլ փողոց մը դարձաւ: Զանոնք ընդմիշտ կորանցուցած էր:

Գիւղաքաղաքէն դուրս եկող ճամբան բոլորովին տարբեր ուղղութիւն ունէր: Ոչ ոք կը հետապնդէր զինք. ճամբան բաց էր:

digitised by A.R.A.R.@

Գաղափարացուց, թէ խեղճ գործակալները ինչպէս ամէն կողմ պիտի նայէին՝ վախնալով իրենց պատասխանատուութենէն յանդիմանութենէն։ Բարձրաձայն խնդաց։ Ինքնաշարժին ընթացքը դանդաղեցնելով, սկսաւ չորս կողմը դիտել, բա՛ն մը՝ որ նախապէս երբեք չէր բրած։ Միշտ աեղ մը, բան մը պատրաստելու կամ քննարկելու կացութեան մէջ գտնուելով, տատիճանաբար տարածութեան մասին միտական տեսակէտ կազմած էր — զայն կը նկատէր բացասական արժէք, ժամանակի կորուստ, խոչընդոտ՝ իր յառաջընթացին։

Ծիլդ քիչ մը անդին, կարմիր–ճերմակ ներկուած անցքի երկու ժողեր վար կ'իջնէին։ Կանգ առաւ։

Եւ յանկարծ տարտափելիօրէն յոգնած զգաց։ Ինչո՞ւ գացած էր զայն տեսնելու, ինչո՞ւ ուզած էր նամակներուն տիրանալ։

Ծնցուած էր յանկարծ, անդրադառնալով, թէ որքան անիմաստ, անհեթեթ եւ մանկական էին այս բոլորը։ Ասիկա ծրագրումի մը, գործնական միջոցառումի մը հետեւանք չէր, պարզապէս անհակակշռելի մղում մը էր, մղում մը՝ անցեալին մէջ միրճուելու եւ զայն բառնցքի հարուածով փշրելու, մղում մը՝ երիտասարդութեան պատառը պատռելու, կրքոտ մղում մը, զոր չէր կրնար հակակշռել, ինչ որ այլեւս պիտի չմնար չյագեցուած։

Տարտափելիօրէն յոգնած զգաց։ Հաւանարար պիտի չկրնայ զինք մեղադրող փաստաթուղթերը իր բնակարանէն վերցնել այլեւս։ Զինք տարած էին հո՛ն՝ ուր կ'ուզէին որ ըլլար եւ զինք պիտի չձգէին։ Շատ ուշ էր հիմա։ Այո, շատ ուշ, ամէն ինչի համար։

Հեռուէն՝ լսեց շոգեկառքի մը ձայնը, որ չկշկլալով կու գար նոյն ուղղութեամբ։ Կարմիր վարչամակով կին մը կանգնած էր ժողին կողքին գտնուող պզտիկ տան առջեւ։ Շոգեկառքը կանգ առաւ։ Ներքին գիծերու դանդաղ շոգեկաւքերէն էր։ Ներուն մը, ծխամորճը ձեռին, պատուհանէն դուրս ծռեցաւ եւ Քլնեց։ Ապա, կայարանին զանգը հնչեց եւ կարմիր վարչամակով կինը դնաց դէպի ժողը եւ բռնակը վեր բարձրացուց։ Ջոդերը բարձրացան եւ Միրեք աշխատցուց ինքնաշարժը։ Ներս մտաւ այն գիւղէն, որ համբուն հասակը ունէր եւ կը վերջանար կայարանին մօտ (պզտիկ ու ցածկեկ ճերմակ շինութիւն մը՝ մեսաղացանցով, որուն ետին կրնար տեսնել կայարանի բացութիւնը եւ շոգեկառքի գիծերը)։

17

Կայարանի շէնքին պատուհանները զարդարուած են բեգոնիայի (begonia) քաղարներով։ Միրեք կը կեցնէ ինքնաշարժը։ Ղեկին ետին նստած՝ կը նայի տան, պատուհաններուն եւ կարմիր ծաղիկներուն։ Ուրիշ ապիտակ տուն մը կը յիշէ՝ մոռցուած ժամանակներէն, այլ ապիտակ տուն մը, որուն պատուհաններու եզրին բեգոնիաներ կը ծաղկին։ Այդ մէկը պզտիկ պանդոկ մըն է, լեռնային գիւղի մը մէջ, ամառնային արձակուրդի մը ընթացքին։ Մեծ քիթ մը դուրս կու գայ պատուհանի ծաղիկներուն մէջ եւ քանամեայ Միրեք վեր նայելով կը տեսնէ քիթը եւ անահման սէր մը կը զգայ։

Առաջին մղումը կ'ըլլայ արագօրէն քշել ինքնաշարժը եւ փախուստ տալ յիշողութենէն։ Բայց այս անգամ ինքզինքս պիտի չխաբեմ, պիտի վերակոչեմ յիշատակը եւ պիտի ձգեմ, որ ատեն մը տնտանայ։ Ուրեմն կը կրկնեմ — Զատանայի դէմքն ու մեծ քիթը կ'երեւի պատուհանի բեգոնիաներուն մէջ եւ Միրեք անսահման սէր մը կը զգայ։

Կարելի՞ է։

digitised by A.R.A.R.@

Այո, եւ ինչո՞ւ չէ։ Տկար մարդ մը չի՞ կրնար խակական սէր զգալ ագեզ կնկան մը նկատմամբ։

Ան կը պատժէ աղջիկն իր պահպանողական հօր մասին, իսկ աղջիկը կը ծաղրէ մասուորականներէն։ Անոնք կարծրացում կը զգան իրենց կոնակի մորքին վրայ, սակայն իրարու ձեռք կը բռնեն, ժողովի կ'երթան, կ'ամբաստանեն իրենց քաղաքացիները, կ'երկարին եւ կը սիրաբանին։ Աղջիկը կու լայ Մասքուրպովի մահուան համար, ինք կատղած չան պէս կը մոլեայ աղջկան վրայ, եւ այսպէս, չեն կրնար ապրիլ՝ առանց միասին ըլլալու։

Պատճառը, որ Միրեք կ'ուզէր Զուենան վերցնել իր կեանքի ալպոմէն, սէրն էր եւ ոչ թէ սիրոյ բացակայութիւնը։ Ընկելով զայն իր յիշողութենէն՝ կը ջնջէր իր զգացած սէրը Զուենային նկատմամբ։ Զայն իր երիտասարդութեան պատկերէն կը ջնջէր այն նո՛յն ձեւով, որ կուսակցութեան քարոզչական բաժինը ջնջած էր Գլեմենթիսը այն պատկերէն, ուր կոթուլա իր պատմական ճառը խօսած էր։ Միրեք նոյնքան վերաշինող է պատմութեան, որքան համայնավար կուսակցութիւնը, բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, բոլոր ազգերը, ամէն մարդ։ Մարդիկ կը պոռան, թէ աւելի լաւ ապագայ մը կ'ուզեն կերտել։ Ճիշդ չէ։ Ապագան հետաքրքրութենէ զուրկ եւ անշահեկան պարապ մը՝ է բոլորին համար։ Մինչդեռ անցեալը լեցուն է կեանքով, պատրաստ ամէն վայրկեան գրգռելու, յուզելու եւ վիրաւորելու մեզ, փորձութեան մղելով՝ քանդելու եւ վերազուսաւորելու զայն։ Միակ պատճառը, որ մարդիկ կ'ուզեն տիրապետել ապագային ա՛յն է, որ կ'ուզեն փոխել անցեալը։ Անոնք կը պայքարին՝ մուք գործելու համար այն դիտաշխատանոցները, ուր պատկերներ ՈՐԲՈՒՇի կ'ենթարկուին եւ պատմութիւններ կը վերագրուին։

Որքա՞ն ատեն մնաց կայարանին մօտ։

Ի՞նչ կը նշանակէր հոն իր կանգ առնելը։

Ոչինչ։

Զայն անմիջապէս կը ջնջէ իր մտքէն եւ բոլորովին կը մոռնայ ոպիոսակ տունը բեգոնիայի թաղարներով։ Անգամ մը եւս կը շտապէ, բնութեան մէջէն քշելով եւ առանց շրջ կողմը տեսնելու։ Անգամ մը եւս տարածութիւնը պարզապէս խոշընդոտ է իր յառաջընթացին։

18

Ինքնաշարժը, զոր յաջողած էր կորսնցնել, շարուած էր իր տան դիմաց, երկու գործակալներն ալ կանգնած էին քիչ մը անդին։

Ինքնաշարժը անոնց մեքենային հետն կեցուց եւ վար իջաւ։ Գրեթէ զուարթ ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ անոնց դէմքին։ Կարծէք Միրեքի փախուստը պզտիկ շարաճճիութիւն մը եղած էր եւ բոլորը զուարճացուցած։ Մինչ անոնց քովէն կ'անցնէր, հաստ վիզով ու ալիքաւոր, ալեխառն մազերով մարդը սկսաւ խնդալ եւ զինք ցոյց տալ։ Միրեք յանկարծական անձկութիւն մը զգաց մտերմութեան այս ցուցադրութենէն։ Կը նշանակէր, որ աւելի մօտ կապեր պիտի սաեղծուէին։

Առանց տատանելու ուղղուեցաւ դէպի տուն՝ իր յարկաբաժինին դուռը բացաւ իր բանալիով։ Առաջին բանը, որ տեսաւ, իր տղուն դէմքն էր՝ զպուած յուզումով։ Ակնոցներ դրած տարական մը քալեց Միրեքի ուղղութեամբ եւ ինքզինք ծանօթացուց.

—Կ'ուզե՞ս տեսնել գաստախպին խուզարկութեան արտօնագիրը։

—Այո,— ըսաւ Միրեք։

Երկու հոգի եւս կային յարկաբաժինին մէջ։ Անոնցմէ մէկը կանգնած

digitised by A.R.A.R.@

էր գրասեղանին մօտ, որուն վրայ դիզուած էին թուղթի ծրարներ, նոթատետրեր եւ գիրքեր: Ձանոնք կը վերցնէր մէկ առ մէկ, մինչ երկրորդը, որ նստած էր գրասեղանին դիմաց, կ'արձանագրէր միւսին ըսածները:

Ակնոցաւորը ծալուած թուղթ մը հանեց գրպանէն եւ յանձնեց Միրեքի·

—Ահաւասիկ խուզարկութեան արտօնագիրը, եւ հոն — ցոյց առաւ երկու մարդիկ — ցանկն է այն ապրանքներուն, զորս կը գրաւենք:

Թուղթեր եւ գիրքեր ատրոշնուած էին գետինը, բացուած դարակներ, կահկարասիներ հեռացուած էին պատերէն:

Միրեքի տղան ծռեցաւ իր ուզղութեամբ եւ ըսաւ.

—Ներս մտան երթալէդ հետոյ վայրկեան մը:

Գրասեղանին մօտ կանգնածները շարունակեցին ցանկը — նամակներ՝ Միրեքի բարեկամներէն, փաստաթուղթեր առւտական ներխուժումի առաջին օրերէն, քաղաքական կացութեան վերլուծում, նիստերու ատենագրութիւններ եւ քանի մը գիրք:

—Կը թուի, թէ չատ չեն մատհոգուիր բարեկամներուդ ապահովութեամբ,— ըսաւ ակնոցաւոր մարդը, նշան ընելով գրաւեալ թուղթերու ուզղութեամբ:

—Հոն ոչինչ կը գտնէք սահմանադրութեան դէմ,— ըսաւ Միրեքի տղան:

Միրեք ճանչցաւ թ'ր իսկ բառերը տղուն բերնին մէջ:

Ակնոցաւոր մարդը ըսաւ, որ դատարանը կ'որոշէր, թէ ինչը սահմանադրական էր եւ ինչը՝ ոչ:

19

Մարդիկ արտագաղթած են (հարիւր քսան հազար կը հաշուեն) եւ այն միւսները, որոնք հեռացուած են իրենց աշխատանքէն (կէս միլիոն կը հաշուեն անոնք) կը խամրին, ինչպէս թափօր մը, որ մշուշին մէջ կը քալէ: Անոնք անտեսանելի են եւ մոռցուած:

Սակայն բանտ մը, հակառակ անոր, որ բոլորովին չրջապատուած է պատերով, հրաշալիօրէն լուսաւորուած թատրոն մըն է պատմութեան:

Միրեք այս մէկը գիտցած է չատոնց: Տարիէ մը ի վեր, ան անդիմադրելիօրէն գրաւուած էր բանտի գաղափարով, ինչպէս Ցլօպէր, անկասկած, գրաւուած էր Մատամ Պովարիի անձնասպանութեամբ: Ո՛չ, Միրեք աւելի լաւ աւարտ մը չէր կրնար գտնել իր կեանքի պատմութեան:

Անոնք կ'ուզէին հարիւր հազարաւոր կեանքեր ընջել մարդկային յիշողութենէն եւ պահել միայն անբասիր հովուերդութեան մը անբասիր գաղը: Սակայն Միրեք, արտի պէս, իր ամբողջ հասակով պիտի երկարի անոնց ցնորքին վրայ, եւ հոն պիտի մնայ՝ ինչպէս Գլեմենթիսի գլխարկը Կոթուալտի գլխուն:

Անոնք Միրեքին ստորագրել տուին գրաւեալ առարկաներուն ցանկը եւ իրմէ ու իր զաւկէն պահանջեցին ընկերակցիլ իրենց: Մէկ տարուան արգելափակումէ ետք Միրեք դատի կը կանչուէր եւ վեց տարուան վճիռ կը ստանար, տղան՝ երկու, իսկ իրենց բարեկամներէն տասնեակ մը կը դատապարտուէր մէկէն վեց տարի բանտարկութեան:

ՄԻՎԱՆ ՔԻԻՆՏԵՐԱ

(Հայացուց՝ Ցարութիւն Պէրպէրեան)

digitised by A.R.A.R.@

Իմաստական Հարուստ

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՄԻԼԱՆ ՔԻԻՆՏԵՐԱ — ՍԵՒ ՀԵԳՆԱՆՔԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

«Վէպ մը համադրական ու երկար գործ մըն է, նիմնուած՝ նեցբոյի տիպարներու խոպիճ վրայ։ Վէպին համար ուրիշ սահմաններ չկան։ Համադրական հաւակնոտութիւն ըսելով, ի մտի ունիմ վիպասանին ցանկութիւնը իր նիւթը ընդգրկելու բոլոր կողմերէն եւ կարելի ամբողջականութեամբ։ Հեղինակն *է*՝ *ինքը*, վիպական պատումը, իմաստասիրական պատասխանները, պատմական իրողութիւնը, փախուստը գէպի գաղափարներ։ Վէպին համադրական ուժը այս բոլորին միաձուլումն է մէկ ամբողջութեան մէջ՝ ինչպէս ճայները բազմաձայն երաժշտութեան։ Գիրքին ամբողջութիւնը պէտք չունի բնկալու դիպաշարէն, կրնայ դուրս ցայտ ճաւ առանձին թեմայէ մը։ Իմ վերջին հատորիս մէջ նման երկու թեմաներ կան՝ խնդուքն ու մահացումը»։

ՄԻԼԱՆ ՔԻԻՆՏԵՐԱ

70ական թուականներէն սկսեալ Միլան Քիւնտերայի անունը սկսաւ տարածուիլ Եւրոպայի եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ, զինք տակաւ գործնական ժամանակակից արձակի ազդեցիկ դէմքերէն մէկը։

Անշուշտ, առաջին հերթին, տարագիր գրողի իր հանգամանքը կար,

digitised by A.R.A.R.@

որ որոշ մագնիսականութիւն կը ստեղծէր իր անունին շուրջ, որովհետեւ ռուսական հրաստյլերու Չեխոսլովաքիա ներխուժումէն ետք, 1968ին, Փրակայի Գարունը կը խամրէր եւ «մարդկային դիմագիծով ընկերվարութիւն» մը հիմնելու յոյսերը, չեխ ժողովուրդի ընդհանրական ձգտումներուն հետ՝ կը ճգմուէին: Այս իրադարձութիւնները որոշ համարում կը ստեղծէին չեխ ժողովուրդին եւ չեխ գրողներու նկատմամբ, անկախ այն փաստէն, որ Արեւելք-Արեւմուտք մեծապետական պայքարի ծիրին մէջ կ'ենթարկուէին լայն չահագործումի:

Բնականաբար հարց կու տանք, որ եթէ նման հանգամանքներ գոյութիւն չունենային, Քիւնտերայի անունը նման լայն արձագանգ պիտի գտնէ՞ր: Տակաւին, եթէ Քիւնտերայի գրականութիւնը այնքան սերտօրէն առընչուած չլլար սեռականութեան եւ քաղաքականութեան հետ, որոնք ամէնէն աւելի «տաք» ու փնտռուած թեմաներ կը նկատուին, ընթերցող այս լայն հասարակութիւնը պիտի ունենա՞ր:

Այս հարցականները բնականաբար ոչինչով կը նսեմացնեն արժէքը Միլան Քիւնտերայի, պարզապէս հարցերը կը փորձեն դնեղել իրենց բնական, քարոզչական արշաւներէ հեռու շրջագիծին մէջ, որովհետեւ Քիւնտերա վիպական իր ինքնուրոյն հասկացութիւնները եւ կեանքի աշխարհահայեցքը ունեցող գրող է եւ իր գործը պէտք է կարդալ ու քննել իրրեւ այդպիսին:

* * *

Քիւնտերայի անունը առաջին անգամ Չեխոսլովաքիոյ մէջ առանձնացաւ վէպով մը, որ «Կատակը» կը կոչուի:

«Կատակը» բաւական դառնական կատակով վէպ մըն է, որ կը պատմէ պատմութիւնը Լուբվիկ Քահնի, որ ղեկայնութեան մէկ պահուն, համայնավար դատախարակչական բանակատեղի մը դացած իր քիչ մը պարզամիտ ընկերուհիին այսպիսի առտս մը կը ղրկէ. «Լաւատեսութիւնը հաշիշն է ժողովուրդին: Առողջ մթնոլորտ մը ապշութիւն կը հատի: Երկար ապրի Տրոցկին: Լուբվիկ»:

Տոմսը, որ դէշ կատակ մըն է եւ կը միտի ցնցելու, չփոթի մատնելու եւ ցաւցնելու, այդ քիչ մը պարզամիտ, սակայն կուսակցականօրէն հաւատաւոր Մարդէքան, կ'իյնայ բանակատեղիի պատասխանատուներուն ձեռքը եւ Լուբվիկ կորսուած է, որովհետեւ ոչ ոք իր խարտը իրրեւ կատակ կ'առնէ:

Քիւնտերա այս պատմութիւնը կը սկսի գրել 1962ին, 33 տարեկանին, 1965ի Դեկտեմբերին զայն կը յանձնէ «Փրակ» հրատարակչատան խմբագիրներուն եւ անոնք կը խոստանան ամէն ճիգ թափել՝ գրաքննութեան մօտ միջամտելու եւ նուազագոյն մաքրաջրումներով հրատարակելու գործը: Բնականաբար, ո՛չ հեղինակը մեծ հաւատք ունէր այդ խոստումներուն, ոչ ալ յիշեալ խմբագիրները իրենք: Սակայն, անհաւատալիօրէն, «Կատակը» լոյս կը տեսնէ երկու տարի ետք, առանց գրաքննութեան որեւէ հետքի: Հրաշքի համազօր եւ անհաւատալի բան մըն էր այս մէկը, որ ապդանչանը կը հանդիսանար յառաջիկայ բարեփոխութիւններու, որոնք պիտի առաջնորդէին Փրակայի Գարնան: Վէպը կ'ունենար երեք յաջորդական տպագրութիւններ, լայն տպաքանակով եւ այդ երեք տպագրութիւններն ալ քանի մը օրուան ընթացքին կը սպառէին: Քիւնտերայի բառերով, ժողովուրդը կարծէք կը զգար, որ ազատութեան պահը կարճ պիտի ըլլար եւ այդպէս ալ կ'ըլլար. 1968ին ռուսական հրաստյլերը կը խուժէին Չեխոսլովաքիա եւ «Կատակը»ն ալ, ուրիշ գործերու կարգին, կ'արգիլուէր եւ կը վերցուէր հանրային գրադարաններէն,

digitised by A.R.A.R.@

Քիւնտերայի անունը կը ջնջուէր չեխ գրականութեան պատմութենէն եւ հաւաքածոներէն։ Իրրեւ «հակայեղափոխութեան» նախաձեռնողներէն մէկը՝ իրմէ կը խլուէր աշխատանքի իրաւունքը եւ Քիւնտերա, ակամայ, կը հարկադրուէր գաղթել։

Ռուսական ներխուժումէն երկու ամիս առաջ, «Կատակը» կը հրապարակուէր Փարիզի մէջ, Լուի Արակոնի յառաջաբանով, որ գործը «Դարու ամենամեծ վէպերէն մէկը» կը նկատէր։ Աւելի՛ն. Արակոն, որ Ֆրանսայի Համայնավար կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամներէն մէկը կը հանդիսանար, իր յառաջաբանին մէջ կը դատապարտէր այդ ներխուժումը եւ կ՚ըսէր. «Բարեկամներ, ամէն ինչ կորսուա՞ծ է (...) Կը մերժեմ հաւատալ, որ ոգիի Պիափրան թռիչքի մէջ է։ Սակայն եւ այնպէս, բրտութեան ճամբուն աւարտին ես լոյս չեմ տեսներ»։

Հետաքրքրականօրէն սակայն, 1980ին տեղի ունեցած պատկերասփիւռային քննարկումի մը ընթացքին, երբ ներկաներէն մէկը այս գործը ստալինականութեան դատապարտումի մը կը նկատէ, Քիւնտերա կը միջամտէ եւ կ՚ըսէ. «Ինդրեմ, խնայէ՛ քու ստալինականութիւնդ, «Կատակը» սիրային պատմութիւն է»։

Եւ, մակարդակի մը վրայ, «Կատակը» կարելի է տեսնել իրրեւ այդպիսին։ Մարդիկ՝ որոնք կը դանուին անբնական կացութեան մը մէջ եւ իրենցմէ վեր ու յաճախ անհասկնալի ուժեր գիրենք կը նետեն տարբեր տեղեր։ Իսկ, աւելի ուշ Լուիվիկ եւ իր նմանները պիտի զգան, որ պատմութիւնն է, որ, ամբողջ սերունդի մը հետ, սեւ հեգնանքով մը կը կատակէ։

Հաւանաբար այս պատճառով ալ, վէպին ամբողջ տեւողութեան, իւրաքանչիւր գլուխին հետ կ՚անցնինք մէկ տիպարէն միւսը։ Անուշտ, Լուիվիկ կը մնայ գլխաւոր տիպարն ու առանցքը, որուն հեղինակը միշտ կը վերադառնայ, սակայն իւրաքանչիւր տիպար կը պատմէ ի՛ր պատմութիւնը, կը բերէ ի՛ր տեսանկիւնը եւ ճշմարտութիւնը, ինչպէս եւ ի՛ր վիպային ժամանակը։

Դէպքերը կը սկսին 1948ի Փետրուարին։ Չեխոսլովաքիա համայնավար վարչակարգ ընդունած է։ Եւ ինչպէս Լուիվիկ կ՚ըսէ. «...այդ տարիները աշխարհի կ՚ըսէին, թէ տարիներու ամենաճառագայթողներն էին եւ ոեւէ մէկը, որ կը ձախողէր ըմբոշխնել զանոնք, կասկածելի կը դառնար իրրեւ ոգբացողը աշխատող դասակարգի յաղթանակին (ինչ որ նոյնիսկ ոնրային կը նկատուէր, յանձնուելն էր. անհատապաշտօրէն, ներքին ցաւերուն)։ (...) Ես ո՛չ միայն չէի բեռնաւորուած ներքին ցաւերով, այլեւ բախտաւոր էի ծիծաղի եւ հաճոյքի նկատառելի զգայնութեամբ մը»։ Ի հակադրութիւն Լուիվիկի, իր ընկերուհին Մարգէթա, միջակ միտք մը եւ որոշ պարկեշտութիւն մը ունենալով հանդերձ, ամէն ինչ ծայրայեղ լրջութեամբ կ՚առնէ եւ «ճակատագրական անատակութիւնը ունի որեւէ ձեւի կատակ չհասկնալու»։ Այսպիսի ժամանակաշրջանի մը եւ նման յարաբերութեան ընթացքին է, որ Լուիվիկի այդ ճակատագրական սխալը կը գործէ՝ կատակով այդ բացիկը ղրկելով։ Եւ հարցաքննութիւններու ու հաւատաքննութիւններու երկար շարքը կը սկսի։ Մարգէթա իր ամբողջ միամտութեամբ կը վկայէ, թէ ինչպէս Լուիվիկ երկու ձեւով կը մատնէնայ հարցերուն— մինչ համալսարանի կամ կուսակցական հանդիպումներու ընթացքին խանդավառօրէն կը պաշտպանէ որոշ թեզեր, իրենց առանձին եղած միջոցին նոյն խանդավառութիւնը չի ցուցաբերեր, նոյնիսկ հեգնանքով կը մատնէնայ այդ ամէնուն։ Լուիվիկի բոլոր ճիգերը պատասխանատուները համոզելու, որ եղածը կատակ մըն էր եւ ուրիշ ոչինչ՝ ի զուր կ՚անցնին։

Լուիվիկի միակ յոյսը Զեմանէքը կը մնայ, որ ընտրուած է համալսարա-

digitised by A.R.A.R.@

նի բնական գիտութիւններու բաժանմունքի կուսակցական քարտուղար եւ որ գինք ու Մարդէթան լաւ կը ճանչնայ։ Զեմանէքը կը խոստանայ կարելին ընել, սակայն այս հարցը քննող կուսակցական հանդիպումին ընթացքին, Զեմանէք, հարցերը թատերականացնելով՝ կ'առաջարկէ ո՛չ միայն Լուբվիկի հեռացումը, այլեւ՝ արտաքսումը համալսարանէն։ Մինչ այդ, Լուբվիկի համար Համայնավար կուսակցութիւնը կեանքի ձեւ մըն է եւ ամէն ինչ։ Վարչակարգը չհաստատուած պայքարած է անոր համար եւ հաստատած, որ նոր աշխարհ մը կը կառուցանէն։ Այս արտաքսումով ան կը զրկուի ամէն ինչէ եւ կուսակցութեան ու ժողովուրդին թշնամի կը նկատուի։

Համալսարանէն դուրս գրուելով՝ կարճ ժամանակ եւոք, Լուբվիկ կը կանչուի բանակ, սակայն ա՛յն գումարտակը, ուր ժողովուրդի թշնամիներուն՝ կուլակներուն զաւակները կան, կասկածելիները եւ նման մարդիկ։ Լուբվիկ եւ ընկերները կ'աշխատցուին հանքերու մէջ եւ իրենց հետ կը վարուին կալանաւորներու պէս։ Այս շրջանին է, որ ան կը հանդիպի Լիւսիին (որուն պիտի անդրադառնանք առանձին) եւ օր մը, երբ Լուբվիկ հանքերէն մէկ օրով փախուստ կու տայ հանդիպելու Լիւսիին, բացակայութիւնը երեւան կու գայ, զինուորական ատեանին կողմէ կը դատուի եւ կը դատապարտուի տասը ամսուան բանտարկութեան։ Ցուսահատութեան երկար օրեր են իրեն համար,— այս շրջանին կը մահանայ մայրը, որուն յուղարկաւորութեան չի կրնար ներկայ գտնուիլ, Լիւսիէն լուր չկայ արդէն, իսկ զինուորական ծառայութեան ժամանակաշրջանէն եւոք, իրեն եւ ընկերներուն կը հասկցուի, որ շարունակեն աշխատիլ հանքերը։ Եւ այդպէս, Լուբվիկ երեք տարի եւս կը մնայ հոն։

60ական թուականներու հետ Զեխոսլովաքիոյ քաղաքական մթնոլորտը սկսած է փոխուիլ։ Լուբվիկ յաջողած է շարունակել իր ուսումը եւ բաւական լաւ պաշտօնի մը վրայ է, սակայն իր մէջ կը մնայ այն ոխը, որ կը տածէ Զեմանէքի, այսինքն՝ այն մարդուն նկատմամբ, որ իր պատեհապաշտութեամբ խորտակած է Լուբվիկի կեանքը։ Եւ տոիթով մը, երբ Լուբվիկ կը հանդիպի Զեմանէքի կնոջ՝ Հելէնային, ծրագրուած կերպով որոշ մտերմութիւն կը հաստատէ անոր հետ, այդ ձեւով կարծելով իր վրէժը լուծել Զեմանէքէն...

Լուբվիկի ամբողջ մտածը ու տարիներու դառնութիւնը կը կեդրոնանան իր վրէժխնդրութիւնը դրսեւորող սեռային յարաբերութեան մը մէջ եւ, այս ձեւով, ան կը ներկայացնէ վէպին հիմնական մէկ հոսանքը։ Իր հակաթեզը կը կազմէ Լիւսին, որուն համար սէրն ու սեռային յարաբերութիւնը բոլորովին տարբեր, նոյնիսկ անհաշտ բաներ են...։ Այս պատճառով ալ, Քիւնեռբայի համար այս վէպը մարմինի եւ ոգիի պատկառումն է նաեւ։

Լուբվիկ իր զինուորագրութեան ատեն, այսինքն՝ հանքերը աշխատած չրջանին, կը հանդիպի Լիւսիի, որ իրեն նկատմամբ յատակ համարում կը զգայ, սակայն կը խուսափի ֆիզիքական յարաբերութենէ։ Եւ ո՛չ միայն կը խուսափի, այլեւ զարմանալի յամառութեամբ մը կը դիմադրէ։ Լուբվիկ կը կարծէ, թէ աղջիկը կոյս է եւ Լիւսիի զգացած վախն է, որ արգելք կը հանդիսանայ իր սիրաբանութեան։ Մինչ այդ սակայն, Լիւսի, ամէն օր, Լուբվիկի գրած նամակներուն դիմաց՝ ծաղիկներ կը բերէ իրեն։ Լուբվիկի պնդումներուն պատճառաւ Լիւսի յանկարծ կ'անհետանայ։

Լուբվիկ Հելէնայի հետ ժամադրուած է Մորավիական պարտէզ քաղաքի մը մէջ, որ իր ծննդավայրն է եւ ուր տեղի կ'ունենայ նաեւ Թագաւորներու Տոնանցքը, ազգագրական հանդիսութիւն մը, որուն իսկական իմաստը կորսնցուած է ժամանակի ընթացքին։

Մորավիական այդ քաղաքին մէջ, շուրջ մէկ օրուան ժամանակամիջոցի մը ընթացքին, այս եւ այլ տիպարներու ժամանակները կը հանդիպին եւ որոշ ճշմարտութիւններ երեւան կու գան։

digitised by A.R.A.R.@

Նախ՝ տոքթոր Գոսթա, Լուքվիկի մէկ բարեկամը, որ, քրիստոնեայ ըլլալով՝ ատենին ուսուցչութենէ հեռացուած է, իրեն կը պատմէ Լիւսիի պատմութիւնը։ Լիւսի ո՛չ թէ կոյս է, այլ յեղափոխութեան առաջին օրերուն գտնուած է պատանի-երիտասարդ տղոց խմբակի մը մէջ, որոնք գինք սեռային առումով օգտագործած են եւ շարչարած։ Աւելի ուշ ղրկուած է վերադաստիարակութեան կեդրոն մը, եւ այդ տարիներու առառապանքը ուղղակի նողկանք ստեղծած է մէջը նման յարաբերութիւններու առընչութեամբ։ Լիւսի նաեւ հեռացած է, որովհետեւ բռնուած է գերեզմանատունէն ծաղիկ գողցած պահուն...

Լուքվիկ կը զգայ, որ տարիներով իր մէջ սխալ պատրանք մը պահած է Լիւսիի նկատմամբ եւ զայն երբեք չէ հասկցած։ Լուքվիկ կ'ուզենայ այդ ծրագրուած սիրաբանութիւնը Հելէնայի հետ՝ յաջորդ օրը գիտնալու համար, որ Զեմանէք եւ Հելէնա գրեթէ բաժնուած են եւ Զեմանէք կը յարաբերի երիտասարդ ուսանողուհիի մը հետ եւ կ'ուզէ բաժնուիլ Հելէնայէն...։ Այսինքն՝ խաղը կամ կատակը կը դառնայ Լուքվիկի վրայ։ Աւելի՛ն. այնքան վարդապետական ու ատելինեան օրերուն Լուքվիկի կեանքին պէս այնքան կեանքեր քանդած Զեմանէքը, նոյն ճկունութեամբ ու պատեհապաշտութեամբ սկսած է նոր հոսանքի ձայնակիցը դառնալ եւ... Լուքվիկէն առաջ իսկ պատրաստ է նախկին օրերը դատապարտելու...։ Իսկ Հելէնա, որ կը կարծէ, թէ Լուքվիկի հետ իսկական սէր մը գտած է, գիտնալէ ետք, թէ զէշ կատակի մը զոհն է, կը փորձէ անձնասպան ըլլալ։ կը վերցնէ իր օգնականին դեղահատերու մէկ շիշը, կուլ կու տայ զանոնք, աւելի ուշ գիտնալու համար, որ սրուակին մէջ տարբեր դեղահատեր կան, լծողականներ...։ Այսպէսով, անձնասպանութեան փորձն ալ կը դառնայ սեւ կատակ մը, որ էնթակաները կր դարձնէ ո՛չ թէ ողբերգական, այլ՝ ծիծաղելի։...

Այդ մէկ—երկու օրերու ընթացքին է, որ նման բազմաթիւ ճշմարտութիւններու գիտակցելէ ետք, Լուքվիկ կ'անդրադառնայ, որ իրեն հացուած վնասին կողքին, քանիներ զոհ գացած են իր սխալներուն կամ թիւր ընկալումներուն, եւ կ'ըսէ.

«... Նայնիսկ եթէ կարենայի ջնջել այս բանի մը կորսուած օրերը կեանքիս, ի՞նչ բարիք պիտի բերէր ինծի, երբ կեանքիս *ամբողջ* պատմութիւնը սխալ հասկացողութեան մը հետեւանքն էր— այդ դիպուածը, անհեթեթութիւնը բացիկիս գէշ կատակին։ Եւ սարսափով անդրադարձայ, որ թիւրիմացաբար հասկցուած բաները նո՛յնքան թրական էին, որքան անոնք՝ որոնք կ'ընկալուէին տրամաբանութեամբ եւ անհրաժեշտութենէ մղուած։

«Ինչ ուրախ պիտի ըլլայի յետս կոչելու ամբողջ պատմութիւնը կեանքիս։ Սակայն ի՞նչ ուժ ունիմ այդ մէկը ընելու, երբ անկէ բխած սխալները միմիայն *խմբչէին*։ Իրոզապէս, ո՞վ էր, որ սխալը ըրաւ իմ ապուշ կատակս լուրջի առնելու...։ Այնքան յանախակի, այնքան սովորական էին այն սխալները, զորս կարելի չէ այլեւս բացատրութիւններ նկատել, այսինքն՝ «խոտորումներ» դէպքերու ընթացքէն։ Ընդհակառակն, անո՛նք դէպքերու ընթացքն էին։ Եւ ո՞վ կատարեց այդ սխալները, պատմութիւ՞նը, այսինքն՝ այդ աստուածայի՞նը, բանակա՞նը։ Եւ ինչո՞ւ կոչել զանոնք պատմութեա՛ն սխալները։ Ի՞նչ պէտք է ընել, երբ պատմութիւնը կատակ կ'ընէ, խաղ կը խաղայ։ Եւ յանկարծ անդրադարձայ, թէ որքան անկարող էի ջնջելու իմ իսկ կատակս— ես՝ ինքս, եւ կեանքս, իր ամբողջութեամբ, շատ աւելի մեծ (համապարփակ) եւ բացարձակապէս անդառնալի կատակի մը մասնակից դարձած էինք»։

digitised by A.R.A.R.@

Ինչպէս կը բացայայտուի, Լուիվիկի գառնութիւնը ցասումն է ամբողջ սերունդի մը, որ կը զգայ, թէ պատմութիւնը գէշ կատակ մը խաղցած է իր գլխուն. այս երիտասարդները նախ հարուածած է իրենց հաւաքական – գաղափարական ձգտումներու ծիրին մէջ, իրենց իսկ փայփայած ու մէջտեղ բերած վարչակարգին միջոցաւ, ապա՝ իրենց հարցադրումները լռեցնելով եւ պրպտող միտքը բթացնելով եւ, վերջապէս, իրենց ամենագեղեցիկ տարիները խլելով անդարձ...: Եւ այդ ամբողջ շրջանին, երկար տարիներ, այս տղաքը չեն հասկցած, թէ ինչ կը պատահի իրենց հետ, եւ կամ՝ թէ ինչ ձեւի կացութիւններու մէջ կը գտնուին:

Ինչպէս ըսինք, 1967–68 թուականները պատճառ դարձան, որ Ֆիւնտերայի պէս անծանօթ մը, որ ատեն մը իրրեւ արհեստաւոր աշխատած էր, ապա՝ ճաշ–երաժիշտ, ծանօթ անուն դառնայ իր հայրենիքին մէջ եւ, աւելի ուշ՝ Եւրոպայի ու Միացեալ Նահանգներու:

Ֆիւնտերա, գրեթէ նոյն տարիներուն, կը գրէ եօթը երկար պատմուածքներէ բաղկացած «Ծիծաղելի սէրեր» անուն հատորը, որ այր մարդու եւ կնկայ տեսային յարաբերութիւններու աշխարհը կը պեղէ: Աւելի ուշ պիտի տեսնենք, որ տիպարային որոշ գնորդներ եւ դէպքեր, որոնք այստեղ կ'երեւան, պիտի կրկնուին «Կատակը» եւ «Խնդուքի եւ մոռացման գիրքը» վէպերուն մէջ:

«Ծիծաղելի սէրեր» հատորին առաջին պատմուածքին մէջ կը տեսնենք գոյգ մը, որոնք կը խաղան՝ ձեւացնելով, թէ անծանօթներ են: Այսինքն՝ աղջիկը, իրրեւ օտար, տղուն ինքնաշարժը կը բարձրանայ եւ միասին պանդոկ մը կ'երթան: Ամբիճանաբար, իրենց ամբողջ յարաբերութիւնը կը վերածուի զգացական կապերէ հեռու սիրաբանութեան մը, ուր ենթականները իրենց իսկ անծանօթ ապրումներ կը գտնեն: Աւելին. սկսուած խաղը անկարող կ'ըլլան կասեցնելու եւ, առաջուն, գրեթէ իսկական անծանօթներու կը վերածուին...

(Շար. 1)

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

«ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՇՈՒՐՋՊԱՐ»

Գրագէտներ կան, որոնց իրենայաջորդ գործերը, հակառակ այդ գործերուն պատորոշիչ յատկութիւններուն եւ նոյնանոյթ հարցեր արծարծելու իրայաւուկ մօտեցումներուն, կը դառնան հիմնական եւ մնայուն առանցքի մը չուրջ: Ներքին յանձնառութեամբ ստեղծագործող այս գրագէտները կը ջանան պատասխանել մշտարորոք նոյն հարցերուն, որոնց առիթով բիւրեղացած իւրաքանչիւր պատասխան իրեն հետ կը բերէ նոր հարցականներ, պատասխան-հարցադրումներ՝ լայն բանալով նաեւ անհուն հորիզոնը գիրին գունափոխուող հիպին դիմաց: Այս խումբին պատկանող գրագէտ մըն է Յակոբ Կարապենց, որ շուրջ քառասուն տարիներէ ի վեր կը խուզարկէ սփիւռքահայուն եւ մերօրեայ մարդուն հոգեկան եւ իմացական բարդ աշխարհը՝ անոնց այլեւոյթ հարցերուն արմատական լուծումներ բերելու յատակ յանձնառութեամբ:

Օրըստօրէ մեքենայացող քաղաքակրթութեան մարդակուլ պլաններուն տակ ճզմուող, շարունակ անհիթեթ կացութիւններու գատապարտուած ժամանակակից մարդուն եւ կարօտահար սփիւռքահայուն գոյութենական տրամին հանդոյցները քակելու յանձնառութեամբ հայ գրականութեան անդաստանէն ներս մուտք գործած Յ. Կարապենց, առաջին իսկ օրէն, մշակեց փորձնապաշտ գրականութիւն մը: Այս ուղեկիցը բիւրեղացաւ եւ հետզհետէ ստացաւ աւելի յատակ դիմագիծ, երբ կեանքի անխախտելի հանգրուաններուն հետ կատարուած հանդիպումները ան յաջողեցան վերածել ստեղծագործական փոթորկումներու, «յանուն անկարելի երազին» պայքարելու եւ գրականութեան ճամբով աւելի գեղեցիկ եւ արդար կեանք մը ապրելու համար:

Այսօր, Յ. Կարապենց հեղինակն է վեց հատոր գործերու, չհաշուած մամուլի էջերուն ցրուած իր ստեղծագործական, քննադատական եւ հրապարակագրական վաստակը, որ կրնայ նիւթ հայթայթել այլ վեց հատորներու: Ան կը շարունակէ գրել ստեղծագործական միեւնոյն տենդով, որովհետեւ, իր իսկ բառերով՝ «կեանքը ո՛չ կատարեալ է, ոչ ալ արդար: Գրելով փորձում եմ գտնել ճիշդ հարցումը, երբեմն էլ՝ պատասխանը: Գրելով ջանում եմ փրկել ինձ, ապա՝ մարդուն: Հերոսներս ստեղծում են, երբ ամենի առջեւ է կանգնած մարդը, իսկ արդի մարդը խուճապ է ապրում: Երբ հարցումներին պատասխան չեմ գտնում, ուժեղանում է ոճս: Գտնելու դէպքում՝ ոճս տեղի է տալիս կուռ բովանդակութեան: Հազուադէպ պահերին ոճ ու բովանդակութիւն ներդաշնակ են ընթանում: Ստեղծում է հրավառութիւն»:

Ստեղծագործական այս տենդին ամէնէն պերճախօս ապացոյցը կը հանդիսանայ «Ամերիկեան շուրջպար» խորագրեալ պատմուածքներու իր նորագոյն հատորը, որ լոյս տեսաւ անցեալ տարի, նիւ Եորքի «Մսկիտաս» հրատարակչատունէն: 15 պատմուածքներէ բաղկացած

digitised by A.R.A.R.@

եւ 250 էջեր հաշուող այս հատորը չահեկան է նաեւ այն պատճառով, որ անիկա բերքն է արհեստավարժ գրագէտի ախորժակներ մատնող եւ հետեւողական թափով ստեղծագործող արձակագիրի մը։

*
* *

«Ամերիկեան շուրջպար» հատորը կը բացուի «Հայրս ինձ մի բան պիտի ասէր» պատմուածքով, որ հիմնուած է զսպուած խօսքերու թելագրական մթնոլորտին ամուր ենթահողին վրայ։ Ինքնակենսագրական երանգներով ջերմացած այս պատմուածքը կարելի է նկատել բարձրաձայն խոստովանութիւն մը, որուն միջոցաւ Ց. Կարապետեանց կը քակէ իր կեանքի յուշերուն կծիկը՝ ճանչնալու համար իր հօր անթափանց էութիւնը։ Կայ անխօս եւ կիսաճանապարհին մնացած հայրը, իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը Պարսկաստան ձգելով օգնաւ բարձրացող նորահաս երիտասարդը, բայց մանաւանդ երբեք խօսակցութեան նիւթ չդարձած տրամը, անմայր մանկութեան հետեւանքներով եւ անդրադարձներով թանձրացած ողբերգութիւնը եւ, այս բոլորին զուգահեռ՝ հայր-զաւակ լուռ մեծամարտը, սերունդները իրարու հակադրող ներկայութեան բախումը։

Անխօս, ինքնամփոփ հօր եւ նորանոր հարցականներով եռեւեփող պատանիին միջեւ բարձրացող լռութեան պատը զինք աւելի եւս կը մատնէր իր հօր ներքին ճշմարտութիւններուն, անոր զսպուած եւ երբեք չարտասանուած մտածումներուն, կը լարէ հակադրութեան զսպանակները՝ յանգելու համար պատանեկան ինքնահաւանութեան։

Վերջուրին ջերմութեամբ վերակենդանացած նոյն մթնոլորտին մէջ, տարիներ ետք, ան կը հասնի իր հօր էութեան, երբ նոյնը կը պատահի նաեւ իրեն հետ։ Սակայն նոյնիսկ իր ողջ կեանքով եւ մահով արտասանած իր հօր ճշմարտութիւնը չի լուծեր հարցը, որովհետեւ, ինչպէս կը հաստատէ նոյնինքն Ց. Կարապետեանց, հարցերը միշտ ալ իրենց վերջնական լուծումը չեն գտներ, այլ պարզապէս կը կերպարանափոխուին։ Եւ կեանքի փորձառութեամբ ձեռքերուած այս ճշմարտութեան արձանագրումին կը յաջորդէ բուն խոստովանութիւնը, հայր-զաւակ թիւրիմացութիւններու հակադրութեան հետուզգակի ազդու չունեցող, բայց այս պարագային էապէս առընչուած խնդիրը, գրականութեան հարցը, որուն կը յանգի պատմուածքը իր լրումին հասցնող գրագէտ Կարապետեանցի հրապարակային սա խոստովանութիւնը.

«Ես հիմա փորձում եմ գրքերի միջոցով ասել այն, ինչ հայրս ասել էր մի ակնարկով, աննիզ ու անսիթեւեթ եւ որքան կուտակւում են բառերը, այնքան զգում եմ բառերի անանկութիւնը, այնքան գիտակցում, թէ ինչու նա խուսափում էր բառերից (...)։ Ես հիմա եմ հասկանում հօրս»։

Դասական հակացողութեամբ կառոյց չունեցող եւ զգացումներու հոսքին վրայ հիմնուած այս պատմուածքին մէջ եթէ խոստովանութիւնը յաջողագոյն կը փոխարինէ դիպաշարը, անցեալն ու ներկան իրարու կամրջելու գրողական հմտութիւնը առաւել շեշտուած գիծերով իր ներկայութիւնը կը փաստէ մէկէ աւելի այլ պատմուածքներու, բայց մանաւանդ «Ամերիկեան շուրջպար», «Երբ Հայաստան գնաս, բարեւ տար Արարատին», եւ «Ո՞ւր մնացին 1925 թուականի ծնուածները» անուն ստեղծումներուն մէջ։

Այս առընչութեամբ յատկապէս ուշագրաւ է վերոնշեալ պատումածքներուն վերջինը, որ հեղինակային հոգեկան եւ զգացական անդրադարձներուն երանգներով հարստացած՝ կը քանդակէ վիպական աշխարհի մը գրաւիչ համայնապատկերը։ Ա. Համաշխարհային պատերազմին յաջորդած 1925 թուականը, Ց. Կարապետեանցի ծննդեան տարեթիւը «կարծես հենց այնպէս միջանկեալ տարի է եղել, պատմական ինչ-որ կատակ՝ ճնտուած նորածիններին երեսին, մի կերպ ծածկելու տասնամեակի կէսը, որ ոչ այս կողմին է պատկանել, ոչ էլ այն»։ Պատմուածքին վարագոյրը բացող այս զգացումը հեղինակին համար կը դառնայ գրական նպատակայարմար պատրուակ

digitised by A.R.A.R.@

մը, որպէսզի զանազան տիպարներու մի-ջոցաւ ան յայտնաբերէ ժողոգուած սե-բուներդին հաւաքական կերպարը՝ իրենց հասուն տարիքին պատանիի երազային ապրումներով կեանքը դիմաւորող եւ ըստ այնմ դիրքորոշուող տեսլապաշտնե-բուն դիմագիծը։

Գրական գիւտով մը սկսած «Ո՞ւր մնացին 1925 թուականի ծնուածները» եւս, ինչպէս այլ պատմուածքներ, կը զարգանայ հեղինակային միջամտու-թիւններով։ Աչխուժ, ջերմ եւ զուարթա-խոհ ոճով մը Ց. Կարապետոց կը ներկայա-ցնէ 1925ին տեղի ունեցած հիմնական դէպքերն ու գիւտերը, հանելու համար Հայաստանի Հանրապետութիւն կերտած նուիրեալներու նիւթը, գունաւ գաւակ-ներուն, որոնք հասակ նետեցին գաղթաշ-խարհի (իմա՝ Պարկաստանի) մութ ու ցեխոտ փողոցներուն մէջ, ապրեցան Հա-յաստանի տեսիլքով, Հայաստանի համար եւ ցմրուր ըմպեցին հայրենազրկութեան դառնահամ բաժակները։

Այսպէս, յուշերու ճամբով գաղափա-բապաշտ եւ հայրենասէր սերունդի մը արագ ուրուագիծը կատարելէ եւ այդ օրերու ընդհանուր պատկերը ուրուա-գծելէ ետք, Ց. Կարապետոց կուտ երկխօ-սութիւններով եւ գրչի արագ վրձնահար-ուածներով կ՚ընդգծէ հոգերանական չերտը էր մինչ-այլոց սերունդներ, որուն դիմագիծի եւ հոգեբանութեան բիւրե-զացման աշխատանքին համար լաւա-գոյնս կ՚օգտագործէ անձնական փորձա-ռութեամբ իմաստ եւ բովանդակութիւն ստացած յուշ-դրուագները։ Եւ հայուն զուգահեռ՝ ընթերցողին աչքերուն դիմաց դոյն եւ դիծ կը ստանան 1925ին ծնած ամերիկացի, ռուս, ճափոնցի եւ այլ ազգի իր հասակակիցները, որոնք տարօրինակ մարդիկ են, հազարդեական խօսակիցներ եւ անթափանց աշխարհներ, որոնք «հա-կասութիւնների տոպրակ են», «ծայ-բայեղական են, կամ ա՛յս, կամ ա՛յն», «լաւ հաշուապահ են, հմուտ արհեստաւոր, անվախ զինուորական, փայ-լուն արուեստագէտ», սակայն, այնուա-մենայնիւ, «անդէմ մարդիկ են հասա-բակութեան մէջ։ Կարծես յանցաւոր են ծնուած լինելու համար։ Բարեւում ես, սակայն դէմքը չի մնում յիշողութեանդ մէջ։ Ո՞ւր եմ հանդիպել։ Յանցաւոր են զգում իրենց Հայոց Մեծ Եղեռնի համար, Առաջին Պատերազմի համար, զանազան յեղափոխութիւնների հա-մար, Երկրորդ աշխարհամարտի հա-մար, աշխարհի տակնուվրայութեան համար։ Նրանք համոզուած են, որ իրենք ի միջի-այլոց սերունդ են, որը պատահականօրէն ընկել է հրապարակ, առանց որի էլ աշխարհը ճոլա կ՚երթայ։ Հենց այդ է պատճառը, որ նրանք կամ շատ խելօք են, կամ շատ գիժ, կամ շի-նում են, կամ քանդում»։

Վիպական աշխարհի մը մէջ կազմա-ւորուած այս սերունդին նկարագրային հատարակաց դիծերը պարզող անդրա-դարձները զիրար կը խաչաձեւեն, հանե-լու համար վախճանակէտ-յուշին, որ նա-եւ կրնար բլլալ սկզբնակէտը շարժա-պատկերային լեզուէն յաջողապէս օգ-տուած այս պատմուածքին։ Կարծէք թէ իրարու հետ արտաքնապէս անկապ այս յուշերը պատրուակներ են, որպէսզի արձակագիրը ձեւ ու բնոյթ տայ իր ներաշ-խարհը ալեկոծող ապրումներուն։ Ալեւ-լի՛ն. վարդի թերթիկի շափ իրենց չուր-թերը ներկող, սպիտակ բրնձափոչիով իրենց երեսները պատող վիպային կինե-րու եւ Զարլըստոն պարող ազամարգոց մթնոլորտէն մինչեւ համայնավար ապա-նացիներու կրքոտ ասնահանգէսը երկա-բրող կեանքի ժապաւէնը նաեւ պատրուակ մըն է արձակագիրին համար, որպէսզի ան անդամ մը եւս հասնի սկզբնապատճա-ռին, արմատական խորհուրդին, որ Ց. Կարապետոցի մօտ իր կերպարանափոխ-ուած մէկ այլ պատկերին կը հասնի թուղ-թին վրայ ձեւաւորուող դիրին ստեղծա-գործ ալիքներուն ներգործութեամբ։ Ասի-կա այն պահն է, երբ արձակագիրին հա-մար վերջնական եւ անմիջելի համոզում կը դառնայ, որ «բա՛ն է մեր հասկցած տիեզերքի գոյութեան պատճառը»։ Այ-սինքն՝ գոյութեան պատճառն ու նշանա-կութիւնը։ Եւ այս իսկ պատճառով, Բա-նին ամենազօրութեան գաղափարը ջա-տագովող արձակագիրը, պատմուածքին վերջին տողերով, կը խորհրդածէ.

«Սպանիր բանը, կը փլուզուի մոլո-

digitised by A.R.A.R.@

բակը եւ իր հետ արեգակնային համակարգութիւնը, կաթնածիրը եւ բոլոր համաստեղութիւնները, որովհետեւ բանը կորիզն է մեր լինելութեան, նոյնիսկ եթէ պատահի, որ մէկը ծնուած լինի բաներորդ դարի առաջին քառորդին, երբ աշխարհը բազում արհաւիրքներից անցած լինելով հանդերձ տակաւին անմեղ էր, երբեմն ապուշ, սակայն միշտ միամիտ, կարծելով թէ իրականից առաւել՝ իրական է բնազանցականը, անշօշափելին, անհասանելին, որ անմահութիւնը գեղեցիկի մէջ է, որ որքի մի կաթիլ արցունքը աւելի արժէ քան բոլոր մատենադարանները ու թանգարանները, կարողացա՞ միտքս պարզել»:

«Բանը կորիզն է մեր լինելութեան» հաստատումէն մինչեւ կասկած, սեւ հեգնանք եւ ինքնահերքում հասնող այս խորհրդածութիւնը հաւանաբար լաւագոյնս կը բացատրէ փորձնապաշտ գրագէտին ապրած հոգեկան եւ խմացական ալեկոծումները: Աբուհատադէսին եւ Մարդուն խաչաձեւումով գոյացած այս ներքին լփոթը՝ իր հակասական երանգներով եւ յոյզերով, կը հանդիսանայ հոգեկան այն մթնոլորտը, ուր բառախաղն անգամ մեզ կ'առաջնորդէ իր սկզբնապատճառին, «որ անպայման ունի իր պատճառը»: Եւ հարցադրումէն կը ծնին պատասխան–հարցումներ, որոնք կը փակեն հատորը՝ պարզելով այս պրպտող գրագէտին էութեան ճշմարտութիւնը:

***

Ամերիկեան միջավայրը բնորոշող կացութիւններն ու հոգեվիճակները լուսարձակի տակ բերող «Ամերիկեան շուրջպար» հատորին պատմուածքները գլխաւորաբար կը զարգացնեն երկու տիպարներ — հայն ու ամերիկացին: Եթէ ամերիկահայուն դիմագիծն ու ապրած տագնապները արտաքնացնելու իր ճիգին ընթացքին Ց. Կարապետեանց մեծապէս կ'օգտուի իր անձնական փորձառութենէն եւ մանկութեան յուշերուն օժանդակ արձագանգներէն, միւս կողմէ՝ կացութիւններն ու այդ վիճակներէն բխած եւ զանոնք զարգացնող երկխօսութիւնները կ'բլլան այն հիմնական լծակները, որոնց միջոցաւ գոյն եւ նկարագիր կը ստանան անոնք: Օրինակ, այս առումով կ'արժէ կանգ առնել «Ի վ գիտէ ինչ է անցնում–դառնում մարդկանց ներսում» կամ «Ամերիկեան շուրջպար» պատմուածքին դիմաց:

Վերոյիշեալ առաջին կտորին մէջ դէպքը տեղի կ'ունենայ բնութեան ծոցը, գաւառային ագարակի մը մէջ: Թաւուտին մէջ որսորդի մը դիակը յայտնաբերած Հենրին անմիջապէս կը վերադառնայ ագարակ, լուրը իր պաշտօնակիցին՝ Էդուին Ուայթհեդի իմացնելու: Այսքան. դիակ մը՝ Թաւուտին մէջ եւ այդ պատճառով Ուայթհեդի առանձնատան սենեակին մէջ հաւաքուած չորս տիպարներ — Ուայթհեդն ու իր կինը՝ Մարջին, Հենրին եւ Արլին Սանֆորդ անունով մանկամարդուհի մը (Քոնել համալսարանի կաթնաբուծական բաժանմունքի ներկայացուցիչը): Երեւութապէս՝ տեսանելի ոչ մէկ գործողութիւն: Եւ Թաւուտին մէջ յայտնաբերուած Փիթ Բալդուինի դիակին փաստէն զսպանակուող հարցադրումներուն հետ կը սկսի զարգանալ հոգեբանական կուռ կառոյց մը՝ մահուան դաղափարին շուրջ: Ուայթհեդ կը բաժնէ այն տեսակէտը, որ կենսուրախ Փիթը անձնասպան եղած է: Արլին ամրողջովին կլանուած է իր աշխատանքով եւ կովերու արտադրութեան մասին հաշուիչ մեքենաներու տուած տուեալները չատ աւելի բան կ'ըսեն իրեն, քան Հենրիի ամրողջ էութիւնը ալեկոծող մահուան սարսափը.

«—Ի՞նչը դրդեց Փիթին այդպիսի քայլի, երբ այնպէս առողջ, երիտասարդ ու կենսասէր մէկն էր,– ասաւ Հենրին, այս անգամ կօշիկի ծայրերին նայելով:

«—Դժուար է ասել, թէ ի՞նչ է անցնում–դառնում մարդկանց ներսում,– ասաց Մարջին՝ աջ ճկոյթի ծայրերով իր աջ աչքի անկիւնը հպելով, ապա անդրադառնալով, որ հեռատեսիլի ընդունիչը վառ է, կռացաւ ու կտրեց հոսանքը»:

Անձնասպանութի՞ւն, թէ սպանութեան առեղծուածին շուրջ զարգացող ջղապիրկ տիալոկը տակաւ առ տակաւ իր

digitised by A.R.A.R.@

հոսքին մէջ կ'ասնէ նաեւ Արլին Սանֆորդը։ Սպասողական վիճակը աւելի կը լարէ պահը եւ Փիքի դիակէն կատարուած չեղումմ–խորհրդածութիւնները թանձրացեալ գոյներ կը հագցնեն ներամփոփ տիպարներուն ապրած ողբերգութեան։ Ոստիկանները կը շարունակեն ուշանալ։ Հէնրի կը տագնապի մահուան սարսափէն բռնուած, մինչ կրաւորական Արլինը կը շարունակէ չազատրատել ասպարէզի բեռումով կատարած եւ կատարելիք իր ճամբորդութիւններուն մասին։ Ան վերադարձած է իր աշխարհը, խորքին մէջ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը արդէն կծկուած է իր պատեանին մէջ։ Վերջապէս, նոյնիսկ Փիքի մահուան առեղծուածը լուծելու իրենց ճիգը անընդատակ տագնապ մըն է, որովհեաեւ տագնապահար այս տիպարները հազիւ–հազ կը յաջողին թափանցել իրենց ներսիդին ալեկոծող ապրումներուն, քաղաքակրթութեան մը հեռուանքը հանդիսացող տուայտանքներուն խորը։

Հոգերանական այս բարդ կացութիւնը, անեղազ եւ չփոթահար զոհերուն ողբերգութիւնը առաւել շեշտուած գիծերով նիւթ կը հայթայթէ «Ամերիկեան շուրջպար» անուն պատմուածքին։ Իրարու անհաղորդ մարգկային խլեակներուն տրամը հոս կը ստանայ համամարդկային ապրումներու տարողութիւն, երբ Ց. Կարապետեանց կը ոգեգրէ ամերիկեան քաղաքակրթութեան զոհերուն հուսաքական ճակատագիրը։

Ճիշդ է, որ առաջին դէմքով գրուած եւ ինքնակենսագրական երանգներով անձնականացած այս պատմուածքը իրրեւ առանցք ունի ամերիկահայ գրագէտին վիճակուած տագնապը՝ իր ազգային եւ համամարդկային անդրադարձներով, սակայն նոյնքան ճիշդ է նաեւ այն բացայայտ ճշմարտութիւնը, որ գաղթական հայերու (այս պարագային՝ նոյնինքն Ց. Կարապետեանցի, «Աւանգարդի նախկին խմբագիր Վիգէն Վարդանեանի, «Նիւ Եորք Թայմզի թղթակից Մերի Ահարոնեանի, վաղ երիտասարդութեան անգլերէնով բանաստեղծութիւն գրած Արտեմիս Զիլինգարեանի) վիճակուած ողբերգութիւնը նոյնինքն փոքրամասնութիւններու գորշ ճակատագիրն է։

Այսպէս, եթէ առաջին ակնարկով «Ամերիկեան շուրջպար»ը կը թուի ըլլալ Ց. Կարապետեանցի համառօտ կենսագրութիւնը, եթէ իր առաջին մասով այս գրութիւնը կը ջանայ գրականացնել ափիւռքահայ գրողներու գործերուն Հայաստանի մէջ հրատարակման հետ առընչուող հարցեր, պատմուածքին յաջորդ մասերը մեզի կը բերեն թանձր գոյներ ամերիկեան իրականութենէն, մտաւորական տիպարներու հարցերէն հանելով սերունդի մը հուսաքական տագնապին։ Անցեալի եւ ներկայի զիրար խաչաձեւող թելերով հիւսուած այս պատմուածքը կը հանդիսանայ մէկ յաջող նմոյշը համագրական գրութեան, որուն իրարմէ անկախ հատուածները ներդաշնակ մոնիպաժներով կը կազմեն մէկ ամբողջութիւն։

Աւելի՛ն. հեղինկներու անցեալին վերաբերող փաստագրական հատուածը, «Միջնարաբ»պատմուածքէն պայրացած ստուգաբանաշատ ընթերցողի մը Ց. Կարապետեանցի գրած նամակը, անցեալի եւ ներկայի իր փորձառութենէն հեղինակին վերցուցած գէպքերն ու խորհրդածութիւնները ո՛չ միայն կը յաջողին վերածուիլ ամերիկեան համայնապատկերի մը, այլեւ կը դառնան զիրար լրացնող եւ շեշտուորող տարրեր, փորձնապաշտ գրագէտին օճային փնտռտուքները նոր կարելիութիւններու առաջնորդող զապտակներ։ Այս խիստ պատճառով կարելի է ըսել, որ հատորին նկարագիրը եւ բովանդակութիւնը յաւագոյնս գրսեւորող այս պատմուածքը բաց գրութիւն մըն է։ Մա՛նաւանդ ուշագրաւ է պատմուածքին աւարտը, աներգ ու անեղազ կեանքին գէմ պայքարելու Ց. Կարապետեանցի կիրքը, «չի եղել»ներու թափը։

Հայրենական ապրումներն ու հոգին կարօտը, ինչպէս Կարապետեանցի այլ գործերուն մէջ, հոս եւս նիւթ կը հայթայթեն այս անգուսպ կրակէն չփրկուած արձակագիրին, որ «երբ Հայաստան գնաս, բարեւս տար Արարատին» պատմուածքով կը փորձէ գիրի վերածել հայ բանաստեղծներու եւ արձակագիրներու արիւնը հրդեհող ցիրան վանմ գայրոյթը։ Զուտ

digitised by A.R.A.R.@

անձնական եւ համահայկական ապրումներով կառուցուած այս պատմուածքը եւս կը զարգանայ խորհրդածութիւններու համադրումով, յիշողութեան արձագանգներով եւ հրապարակագրական ընդհանրացումներով։

Տարբեր բնոյթ մը կը պարզէ հատորին ամէնէն յաջող առեղծագործութիւններէն մէկը՝ «Եղնիկը» խորագրեալ պատմուածքը, որ փչաքաղիչ նիւթ մը պատկերաւոր լեզուով մշակելու իր արժանիքով՝ կը թափանցէ ընթերցողին հոգիին նեղը եւ զայն կը պահէ յուզումի եւ խոկումի գրաւիչ մթնոլորտի մը մէջ։

Ամերիկեան ընկերութեան բրոնութիւնը դրսեւորող երեւոյթներէն են աշնանավերջին կատարուած անմեղ կենդանիներու ջարդերը։ Անտառը կը լեցուի վառօդի հոտով եւ օրէնքը զանցող որսորդները իրարու հետ կը մրցին։ Մարդն ու գազանը մարդուն մէջ կը յայտնուին միաժամանակ եւ այս անզուսպ ախորժակին զոհ կ'երթան անմեղ ու յանախ յոյժ եղնիկներ։

«Հոկտեմբերի վերջերին եկաւ եղնիկը, այս անգամ պուտտուռ երեք եղնորքներով։ Անշարժացայ պատուհանի տակ։ Երեկոյի վերջին լոյսի տակ հասակը բարձրացել էր, սրունքները երկարել, իսկ վիզը շնորհալի կորութիւն ստացել»։ Ուղղակի մուտքով սկսող այս պատմուածքը կը զարգանայ աշխուժ դիպաշարով մը, երբ եղնիկներուն, մանաւանդ իր եղնիկին ժամանումով երջանկացած հեղինակ–հերոսին դիմաց՝ յանկարծ կը ցցուի պատահական որսորդ մը։ Երկուքին միջեւ փոխանակուած ցուրտ նախադասութիւնները կարծես կը նախապատրաստեն լուռ բախումը, որ իրարու դէմ պէտք է հանէ այս հակադիր տիպարները։ «Մուտքը արդիւնած է» ազդագիրը կ'ունենայ իր բարերար ազդեցութիւնը, արճագոյն ինքնաշարժին հետքը կը կորսուի եւ հեղինակ–հերոսը կը վերագտնայ իր բնական կեանքին։ Քանի մը օր հոգ, անոնք իրարու կը հանդիպին եւ ակամայ իրարու թշնամացած այս երկու տիպարները կը փոխանակեն սպառնական նախադասութիւններ։ Կ'անհետանայ որսորդը, բայց մահուան սպառնալիքին մղձաւանջը կը շարունակէ յամենալ։ Շաբաթներ կ'անցնին եւ գէպքը կը մոռցուի։

Այսպէս, կենսայորդ նախադասութիւններով, պատկերաւոր անպաճոյճ ոճով եւ բանաստեղծական չունչով զարգացող այս պատմուածքը, սակայն, կ'ունենայ իր անակնկալ վախճանը, երբ շաբաթներ անց, օր մը, կը լսուի հրացանի առաջին պայթումը, կ'արձագանգէ երկրորդ մը եւ քանի մը երկվայրկեան հոգ՝ չորրորդ եւ հինգերորդ պայթումը։ Զարգը անխուսափելի է։ Սարսափահար կը նետուի անտառ՝ գտնելու եղնիկին հետքը։ Երկար փնտռտուքներէ հոգ, կը նշմարէ արեան բիծեր։

«...Հետեւեցի անտառին, որն ինձ տարաւ թաւուտ, թաւուտի բերանում կոզի վրայ ընկել էր եղնիկը, պարանոցը կախ, սրունքները չոռած։ Մօտեցայ։ Եղնիկը աչքերը յառել էր դիմացի մացառներին։ Նրա մարմինը արեան բազմաբիւր վտակների էր վերածուել։ Երբ աւելի մօտեցայ, մոխրագոյն մի գանգրուած ճշմարեցի եղնիկի փորի տակ։ Որսորդն էր, գլուխը կիսով թաղուած ձիւնի մէջ, երեւում էին միայն նրա աճքարբ, պղտոր աչքերը։ Նա թեւերը առաջ էր պարզել, ձեռքով ճանկել մացառը, ճնշարժացել։ Նա փոքրացել էր։ Երբեմն քամին շոյում էր նրա ներմակ մազերը։ Որսորդը պարանով եղնիկին կապել էր իր ուսին։ Թաշկինակով մաքրեցի կրծքի լերդացող արիւնը։ Նրա սպիտակ լանջի կենտրոնում սեւ եռանկիւնի շերտ կար, որ փայլում էր շեղջի պէս»։

Թելադրական այս վախճանով, զոհին եւ որսորդին ճակատագրի նոյնացումով՝ պատմուածքը կը հասնի իր գագաթնակէտին, ուր իր զոհին վրայ յաղթանակ արձանագրած որսորդը, իր կարգին, զոհ կ'երթայ ճակատագրի խաղին, հաւանաբար արկածին։ Մահուան ճշմարտութիւնը, իր անհակակշռելի զօրութեամբ՝ կը ջնջէ միջոցներն ու բոլոր հնարաւորութիւնները եւ կը հնչեցնէ լեզուացած արեան ժամանակը, որ իրաւամբ կը փայլի շեղջի պէս։

digitised by A.R.A.R.@

«Ամերիկեան շուրջպար» հատորին միւս երանգներն ու յատկանիշները լուսարձակի տակ բերելու նպատակով, անհրաժեշտ է կանգ առնել նաեւ միւս պատմուածքներուն դիմաց: Մա՛նաւանդ հարկ է քակել հոգերանական հանգոյցները «Մի օր Արմիկի օրերից», «Փամադրութիւն» եւ «Հարազատը» խորագրեալ պատմուածքներուն, որոնց վերջինը կը թուի ըլլալ «Նոր աշխարհի հին սերմնացանները» հատորին բնական զարգացումը՝ թուղթին յանձնուած վերոնշեալ դիրքին լոյս ընծայումէն տարի մը ետք:

Տակաւին, իրարու հետ սերտ առընչութիւններ ունեցող գործեր են «Մի օր Արմիկի կեանքից» եւ «Հարազատը» պատմուածքները, որոնց առաջինը եթէ լոյսին կը բերէ մանկական անմեղունակութեամբ եւ պատանեկան նորարոզրոջ զգացումներով բնորոշուող աշխարհի մը յոյզերն ու թրթիռները, երկրորդը լուսարձակը կը կեդրոնացնէ ծերանոցի մը մէջ իրենց գոյութիւնը քաշքռտող այլ եւ բազահարներու՝ պիթլիսցի Եղեոյի, խանդոտ Ցարուքի, գող Մարիամի եւ այլոնուն ծերուներու ապրումին ու մարդկային մղկտացող ցաւերուն վրայ: Հոգեբանական եւ գեղագիտական բաղդատականներով կ'արժէ կարդալ այս երկու գործերը, թափանցելու համար հոգւոյն խորը այն հայերուն, ափիւռքեան տարբեր երկու սերունդներու, որոնց հատարակաց յայտարարը բաղկացած է սիրոյ եւ կարօտի միւնոյն լարերէն: Նկարագիր եւ ապագային դիմագիծ քանդակող այս զոյգ գործերն ալ լաւագոյնս կ'օգտագործեն մասնակի վիճակները ընդհանրացումներով ընդգծելու գրողական հմտութիւնը, որուն յաջողապէս տիրապետած արձակագիր մըն է Ց. Կարապետեանց:

«Ապրելով, շարունակ վերստեղծել եմ իմ նախահայրերի կեանքը, որպէս յարատեւման թնազդ ու արեան ձայն, իբրեւ խարիսխ գոյութեան» յայտարարած Ց. Կարապետեանց բազմիցս տուած է ապացոյցը այս նուաճումին: «Անծանօթ հոգիներ»էն մինչեւ «Ադամի գիրքը» երկարած ստեղծագործական ուղին հարուստ է բազմաթիւ նմոյշներով: «Ամերիկեան շուրջպար»ը այս որակը վերահաստատող կարապետեցի նորագոյն ճիգն է, երեւակայութեամբ, ապրումով եւ արուեստով յղացուած եւ մարմնաւորուած գեղեցիկ հատոր մը:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ ԾՆՆԴԵԱՆ 100ԱՄԵԱԿ

ՄԻՋՈՑԻՆ ՄԷՋ ՏԱԿԱՒԻՆ

Միսաք Մեծարենցի

Միջոցին մէջ տակաւին արեւը նոր կը շրջի…
Ցորենարտէն երկարող արահետէ մը ոլոր՝
Կ'ուզղուիմ բլրակ մը ծանօթ, ուր մարմանդնե՛րը բոլոր
Կ'անրջեն դեռ նայուածքիս խանգաղատանքը առջի…

Ստուեր մը ծուփ ըլլայ ինձ պիտի դարձեալ յակուրջի.
Ուր սիւքն հծծէ օրօրն իր ականջս ի վար, մեղմովին,
Ջուլած իր մէջ հեռաւոր, տարտամ կարկաչը առուին
Ու սօսափիւնը հանդարտ՝ ծառաստանին իր շուրջի…

Դեռ չհասած կը շնչեմ կարծես բոյրերը մորչի…
Մէջքիս կառչող ոսկեբաշ հասկերն ձգած եմ հեռուն,
Որոնցմէ հատ մը տակաւ մատներուս տակ կը կորչի…

Կու տայ վերելքը սրտիս զարկերուն թափ մը մուրճի…
Բայց կը տեսնեմ վերը, հո՛ն, յիշատակ ծառքս, որուն
Ստուերին տակ հիմա լուռ պիտի նստիմ անուրջի…

Միջոցին մէջ տակաւին արեւը նոր կը շրջի…

Հալէպ, 1942

ԱՐԱՄ ԱՐՄԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ԹԱԹՈՒԼ

ՍՈՒԳ

(ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՍԱՓ ՄԵՇԱՐԵՆՑԻ ՄԱԼՈՒԱՆ ՎՐԱՑ)

Երէկ էր որ, — աւա՜ղ, ինչո՞ւ իմացայ,—
Երէկ էր որ իմացայ գոյժդ հեռաւոր.
ա՜խ, իրա՞ւ բեզ կորսնցուցի անցեալ օր.
բայց այս առտու երազիս մէջ ինչ՞ զ տեսայ:

Ո՛հ, ներէ՛ ինձ, Մ'իսաք, ներէ՛, կը խնդրե՛մ,
որ մատդաշ գեղդ չտարփոդած տակաւին,
սեւ մեյանո՜վ անուանդ այսօր պիտի գրեմ,
այս անիծուած գրչով՝ ո՜ւկրդ հոգեւին:

Քե՛զ կը գտնեմ ահա ամէն տեղ դարձեալ,
թաքուն ամէն տեղ եւ ամէն տեղ ներկայ.
եւ գեղեցիկ ու մեծ հոգիդ կը ծրփա՛յ
գորշ միջոցին մէջ՝ ինչպէս ա՜մպ մ'իտէալ:

Ահա ամէն տեղ կը գտնեմ բեզ դարձեալ,
հովուն բերանէն կ'ունկնդրեմ երգդ ոգբակոծ,
եւ ծայրերի սաղարթները մրջնահոծ՝
չե՞ն տըրոփեր բաւ վայրկեանները անցեալ:

Քեզ կը գտնեմ ահա ամէն տեղ դարձեալ.
ահա Անձրեւդ՝ անգուսպ փոշի ընդարձակ՝
որ խելայեղ վա՛ր կը վազէ հերարձակ.
կ'սահի լեռնէն մշշին պատանմը անծայ...

Ու կը մընամ — այս առտուն ի՜նչ կը նմանի —
մատրա բունիս՝ Հորիզոնին մահուա՛ն դէմ...
ա՜խ, ինչո՞ւ ես հոս հեռո՛ւն եմ, պանդուխտ եմ.
(միթէ այնքա՜ն մաշած էր շեմն հայրենի):

Ինչպէ՜ս պէտք էր ինձ այս առտուն, արդարեւ.
ես կու լամ, եւ մէկ տերեւէն միւս տերեւ
կը ցատկոտեն՝ ուրախ՝ մարգրիտ կայլակներ,
միանչ, ո՞վ գիտէ, խուցի մը մէջ լընակնե՜ր

digitised by A.R.A.R.@

կազմրւած եմ, խարխուլ խուցի մը մէջ տնանկ·
եւ անձրեւէն, թե՛ քոռդ, չ՚առներ, չ՚առնե՞ր կանգ·
այսպէ՞ս ըլլայ քոռ· ան այսպէս կը սիրէր,
ա՞ն՝ որուն սիրտն իր պարգեւուն համա՞ր էր·

ա՛ն՝ որ բոցն էր խրճիթներուն մրրագոյն,
ա՛ն՝ որ ծուխն էր բուխերիկին ամայի,
երկնաբաղձիկ, ջե՞րմ, շնորհալի ծուխն այգուն,
ա՞ն գորովոտ իրիկունն էր գարնայնի:

Ցորդաբուխ ա՛կն աստուածայի՞ն, անբսպա՞ռ...
ու սիւմն էր ան նակատներուն յոգնատանջ·
կիրակմուտքի ծխացող խո՞ւնկն երկնափառ,
կիրակմուտքի լոյս քրքրքռումն ու դոդանջ·

ա՞հ, Տիրամօր ոսկի ոգկոյգն էր շրքեղ...
եւ անձրեւին լարերն արծաթ, երփնագեղ
կը տաւղերգեն բարեկամիս փառքն ու սուգ·
ա՛լ չեմ կրնար պահել կսկիծըս ծածուկ·

գիտէ՞ք, այնպէ՞ս ան կը հազար. կը հազա՞ր,
որ կուրծքիս մէջ կ՚արձագանգէ՛ր այդ թնդիւն·
թոռէ՛ք, ես խենթ եմ, եղբայրներ, թոռուքի՞ւն·
կեանքն ալ ժանգոտ ծանր շղթայ մ՚է վիզս ի վար...

...Հանդա՞րտ, կ՚ըսէ շա՞տ քաղցրր ձայն մը քովէս,
եւ, յանկա՛րծ, ա՛հ, ի՞ր աչքերուն կայծա՛կն է...
աւա՞ղ, ինչո՞ւ անգթօրէն կը մթնէ...
ա՛հ, կը յիշե՛մ նիշդ այն պահն է՝ ուր այսպէս

պատուհանին առջեւ, երկա՞ր, դէմն հովին,
լուռ ու վրդով ու երկիւղած՝ ես ու ինք,
ան ոտքի՝ ես նստած մրտի՞կ կ՚ընէինք
նրւիրական դաշնակութիւնն անձրեւին...

Կը գմայլէինք եւ հոգն՝ որ գայն կը խմէ՞...
ու մերթ փայլա՛կն՝ անրջագեղ ու անգութ·
կամ կայծակին հերոսակա՛ն երեւոյթ...
ա՞հ, արդեօք գինքն ինչպէ՞ս կը զգար անոնցմէ՞...

Եւ ապրելով իսկ անձրեւը՝ կը սպասէր
ան Արեւուն, բո՛ց Մեսիային փառահեղ...
պիտի շոգա՞ր մե՞ծ Բարութիւնը ահեղ...
ո՞հ, ծաղկաւէտ ուղէշն ալ նո՞յնը կ՚ըսէր...

Ու մեղրամամ ու վարդագեղ իր վերջին
օրերուն մէջ իսկ ճառագա՛յթն հաւտաց ան·
ճառագայթին պէս էր, ջերմիկ, աստուածեա՛ն,
ցուրտ ու ճերմակ սաւանններուն մէջ մահին:

digitised by A.R.A.R.@

Մահճին մէջ, միա՛կ ճշմարտութիւնն իր կեանքին,
երազային գոյութիւն մ'էր անվաւեր.
մե՛րթ նայուա՞ծը կը խառնըւէր երկինքին,
եւ կարծես պա՞հ մ'ան սենեակէն կ'անցատուէր...

Այնքա՞ն չքնաղ ըլլայու էր հո՞ն, Անդի՞ն...
քանզի իր ա՞չքն հորիզոնին վրայ հատած՝
ա՞հ, կը սուզուէր Հո՞ն՝ հուսկ երկի՞րն Աւետեաց...
Հո՞ն՝ իրր անսուտ արբշռութեան մէջ կապոյտին...

Ի՞նչ որ չէինք լրսեր՝ մընտիկ կ'ընէր ան,
եւ՝ ենջեցեալ՝ այնքա՞ն մեզ հետ է հիմակ.
ամէ՞ն բանի մէջ, ինչպէս որ ամէն բան
եղբայրական իր հոգւոյն մէջ էր համակ:

Հայրենաբաղձ փշուրը չէ՞ր ան լոյսին.
երջանկութի՛նը տեսնուածին, անտեսի՛ն...
եւ նիւթացո՛ւմն անհիւթ ամէն բաներուն.
Բանաստե՛ղծն էր. Անհունին կա՛մրը թրթռուն...

Ուստի, Մահը մեծ պատրուակ մ'է դալկադէմ
վերացման՝ որ կը ճաշակէ՞ մեր արտօսր.
բա՛ն մ'անանուն, ու գոյորշո՛ւտ, ու անօ՞սր...
կամ հեշտութեան գուցէ հուսկ ձե՛ւ մը վրսեմ:

Ուստի, Կոյսերն՝ ըզգո՞յշ՝ պիտի չկոխե՞ն
հոգակոյտիդ վրրայ, անբի՛ծ Բանաստեղծ.
եւ, այնպէս չէ՞, Լիալուսինը՝ անե՞ղծ՝
պիտի նախ քե՞զ տայ բարեւն իր ոսկեզէն:

Այլ երազիս մէջ այցելել մի՛ մոռնար
երբեմն, առտուն. մե՞զի եմ, մե՞զի եմ, չե՞մ կրնար,
ո՞վ բարեկամս, ապրիլ առանց նայուածքիդ,
որքան ամէն կողմ բաբախէ քու հոգիդ:

Ըսէ՛ նաեւ, չքնաղ Քերթողդ իմ, ըսէ՛.
լուսերուն մէ՞ջ, լուսերուն մէ՞ջ պառկա՞ծ ես.
հովն ու անձրեւը տակաւին կը լրսե՞ս.
կ'օրրէ՞ սօսին հինաւուրց՝ նի՞նջըդ լոյսէ...

Ա՞խ, դեռ արդեօք հայրենի հողըդ կ'ուզե՞ս...

Նիկոմիդիա, 27 Նոյեմբեր 1908

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒԼ

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ԱՂԱԲԱԲԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԳՈՅՆԵՐԸ ԵՒ ՁԱՅՆԵՐԸ

Նաև ուշ իմացանք, որ Դրիւանի մէջ, մեռած է բնագրատ Ս. Աղաբաբեան: Մեր յաջորդ թիւով պիտի ներկայացնենք իր կենսագրականը:

Յովհ. Թումանեանի, Ա. Խաչատրեանի, Սիամանթոյի, Դ. Վարուժանի, Վ. Տէրեանի 100ամեայ տարելիցներից յետոյ եկաւ 20րդ դարի մի ս խոշոր բանաստեղծի՝ Միսաք Մեծարենցի, հարիւրամեակը:

Բանաստեղծների այս խումբը դարասկզբի հայկական դասականութիւնն է, ունի Միսաք Մեծարենցը ամէն ունի գրական մեծութիւններին վայել գեղարուեստական աշխարհի սեփական գունագծերով, իր սեփական կնիքով:

Մ. Մեծարենցի բանաստեղծական էութեան հրաշալի մեկնաբանութիւնը տուել է Եղիշէ Զարենցը՝ նրան նուիրուած հեռաւեայ քառեակին մէջ.

Արիւն է եղել աշխարհում:— Եղել է եղեռն ու կռիւ,
Լեռնացել են ուժեր վիթխարի՝ ամէնի ելած իրար դէմ:
Աշխարհից հեռու մի գիւղում, եղեգնեայ մի սրինգ կտրած,
Արեւ է երգել ու գարուն այս հիւանդ, հանճարեղ պատանին:

***

Միսաք Մեծարենցի (Մեծատուրեանի) ծննդավայրը՝ Բինկեան գիւղը գտնուում էր Արածանիի ափի Ակն գիւղաքաղաքի մերձաւորութեամբ, իսկ Ակնը յայտնի էր իբրեւ ժողովրդական բանահիւսութեան՝ գեղջուկ երգերի, օրօրան: Այդ երգերից մի քանիսը Մ. Մեծարենցը յիշում է իբրեւ ինքնաբուխ պարզութեան նմոյշներ («Կարմիր վարդի նման բացուիս, շուրդ նստիմ, կանչեմ օրօր», «Ջրիկ, որ այնէն կու գաս, դուն, պագուկ ջրիկ եւ ասուշիկ», «Դարձիր մեր պաղչան երթանք, վարդ ու նուշ ունիմ ջրելու», եւայլն):

Նա մեծ նշանակութիւն է տալիս նաեւ իր «ովութեան» խնդրին, իրեն համարում է գիւղի զաւակ, մեծացած Բինկեանի ծառաստանների ու արօտավայրերի ոլորտում:

Իր ծագումնաբանութիւնը պարզելուց յետոյ գրում է, որ «իրեն գլխաւոր ազդակ եղած են Գոլոթ միջավայրը, ֆրանսիական գրականութիւնը կամ քիչ մըն ալ անգլիականը. այս ազդեցութիւնները սակայն բացարձակ եղած չեն»: Այս քաղուածքը մէջբերում է «Ինքնադատութեան փորձ մը՝

digitised by A.R.A.R.@

«Միածանին» առիթով» յօդուածից, որը կարելի է համարել Մ. Մեծարենցի քնարերգութեան ամենախոր եւ առոյգ բանալին: Նոյն այդ յօդուածում Մ. Մեծարենցը իր ստեղծագործութեան կարճընթաց ճանապարհը բաժանում է երկու շրջանի, «սկզբնական շրջանը՝ խարխափանքի շրջանն է, եւ միւսը, որ քիչ թէ շատ դիտակից է ու ինքնավստահ»:

«Խարխափանքի» շրջանին են վերաբերում բանաստեղծական առաջին փորձերը՝ «Բաբախումներ» (1901—1903) տետրակը գերազանցօրէն, ուր դեռեւս չի յայտնաբերուած գեղարուեստական ինքնատիպութիւնը, դեռ Մ. Մեծարենցը իր աշխարհի որոնումների մէջ է:

Երկրորդ՝ «գիտակից» շրջանին են վերաբերում «Միածան» (1903—1906) եւ «Նոր տաղեր» (1906—1907) հաւաքածուները, որոնք երկուսն էլ տպագրուում են 1907ին, մահուանից մի տարի առաջ՝ հռչակելով Մ. Մեծարենցի գոյների ու ձայների, իր խոկ բառերով՝ «նկարչութիւնների» եւ «երաժշտութիւնների» բնական աշխարհի յայտնութիւնը: Մեծարենցագիտութեան հիշդ դիտումներով նրա քնարերգութեան առանցքը մարդկային հոգու դրամն է՝ մարգու տառապանքը, ցաւը, մորմոքը, թախիծը: Մ. Մեծարենցը, բնականաբար, հանդէս է գալիս տխրութեան բանաստեղծական բանաձեւերով, նաեւ ազնիւ յուզապրումներով: Այդ տխրութիւնն ու տագնապը ոչ թէ անձնապաստան, մելամաղձ, մենամոլ անհատների յաւելած գոյնն էր իրականութեանը, այլ իրականութեան բուն էութիւնը:

Դառնալով իր բանաստեղծական աշխարհի մէջ կերպարանք առած տխրութեան հասարակական շարժառիթին, Մ. Մեծարենցն ասում է. «Միւս կողմէն չմոռանամ որ հոգեկան տրամադրութիւններն ու պարագաները, որոնց տակ կ'արտադրուին էապէս զգացուած տխրութիւնները»:

Այնուհետեւ՝ «կայ «Միածանի» մէջ ջերմութիւն մը, որ, սակայն, ամպերի տակէն շողացող արեւի ջերմութիւնն է... ցուրտը զգացնող աւելի»:

Նորից՝ «...Ամբողջ հատորը գրեթէ սպասման երկարաձիգ գիշեր մըն է, ազերսանքներով, հոգսերով, ցաւերով, ու երբեմն ալ կայծկլտուն յոյսերով լեցուն»:

Ժամանակաշրջանի հոգս ու ցաւերից առառապող, խաղաղ, անրջային բնութեան գրկում հոգու վսեմ ներդաշնակութիւնը որոնող եւ լոյս երազներով («Ծօթը գոյնի տենչն ունի...») ներշնչուած բանաստեղծը, որ յանախ էր պարզունակ, միամիտ ու ուտոպիաներ կառուցում, իր մի բանաստեղծութեան մէջ դիմելով կենսասու, կենսանորոգ, փրկարար արեւին, գրում է.

Հիւանդ եմ, բարի արեւ, շողա՛, շողա՛...
Հոգիս թոչնիկ մըն է,
Օդ ու լոյսի, երգի ու ծիծաղի կարօտ,
Բայց երգը, որ իր ալուցքէն կը թոչի,
Անտես ու ստուերոտ սանդուխներու վրայ
Կ'իյնայ, շնչահեղձ,
Շողա՛, շողա՛, բարի արեւ, հիւանդ եմ...

Ահա նոյնանման ցանկութիւնների մեծարենցեան շարքից մի քանի հատուած.

Առաջին՝ «կենսաւէտէ մեզ ամէնս ալ,
արեւ, ամէնս, ամէնս ալ»:

digitised by A.R.A.R.@

Երկրորդ՝ «Գիտի ըմպեմ բոցն արեւին,
ճառագայթի եմ կարօտի»:
Երրորդ՝ «Հոգիէս ներս կը խուժի
հրհուումն՝ ալիքի նրման»:

Եւ, այսպէս, պարբերաբար, դիմումներ արեւին։

Մ. Մեծարենցն անգամ «փոխադրութեան» է դիմում Նարեկից՝ իր համար գլխաւոր դարձած նիւթի վերաբերեալ։ «Գազատեմ առ քեզ լուսոյ ճառագայթ» *կամ* «Իսկ եթէ յոյս ողորմութեան բարերար կամաց քոց ցուցցի, զքուքեան քոյ դուռն բացցի, ճառագայթ փառաց քոց ծաւալեսցի...»:

Լոյսի, արեւի կանչի մեկնակէտը գթութեան ճառագայթին կարօտ, տառապող ու անզեկ մարդու հանդէպ ունեցած մարդասիրական բարձր հայեացքն է, որը դատական արտայայտութիւն է դտել «Արդի մարդուն Հայր մերը» *բանաստեղծութեան տողերում։*

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական,
Ազիկներու պէս զայն ժողվեմ ճամբուս վրան՝
Նայուածքներուն մէջ ամէնուր եւ ամէն օր։
Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական։
Եւ ես՝ հանգոյն երփնալուցկի վառող մանկան՝
Զայն գունաժպիտ տեսնեմ ուրիշ դէմքի մը վրան։
Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական։
Ջանգանկներո՞ւ պէս զայն կախեմ ամէն դրան՝
Ու գերք նարօտ ամէն դրան զայն պսակեմ։

Եւ այսպէս, բանաստեղծութեան 16 տերցինի (եռատողի) մէջ Մ. Մեծարենցը բարձրեալից անանձնական ուրախութիւն է հայցում՝ մարդկանց բաշխելու համար։

Նա ցանկանում է հրաղներ վառել խրճիթներում, ջրերը ձգի իրրեւ ուռկան, անձրեւ ցօղի դաշտի վրանում, ցանկանում է լինել լոյսերի նաւորդ, ժողվել հոգու մէջ ամէնքի մասնիկները՝

Ճամբաներէն, ու գետերէն, ու դաշտերէն,
Անտառներէն, ու լեռներէն, ու ձորերէն,
Տանիքներէն, ու տուներէն, ու դուռներէն՝
Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւն անանձնական։

Այս բանաստեղծութիւնը մարդասիրական հրովարտակ լինելուց բացի նաեւ մարդասիրութեան ամբողջական ու ներդաշնակ փիլիսոփայական տեսութիւն է, որով Մ. Մեծարենցը բարձրացաւ իր ժամանակի հասարակական առաջադիմութեան բարձունքը։

Թերեւս ենթագիտակցական—բնազդային են նրա «զատումներն» ու «փղձերը», բայց եւ այնպէս դրանց մէջ տրոփում է իր ժամանակի հոգսերով ու ցաւերով այրուող բանաստեղծի սիրտը։

«Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր...» *բանաստեղծութիւնը անմիջական թելերով կապւում է* «Էլլայի, ըլլայի» *ըղձասացութիւնների հետ, ուր Մ. Մեծարենցը դարձեալ հանդէս է գալիս մարդասիրութեան գերագոյն բաղձանքով ու չափանիշով։*

digitised by A.R.A.R.@

Սա առտուն ես ըլլայի
Թոյր ու ճառագայթ հոսելու համար
Խոռոչներու մէջ մըթին, ամայի:
Լուսաժպիտ մոմեր վառելու համար
Սեղանին վրայ հոգիներուն վշտահար,
Սա առտուն ես ըլլայի:
Վարդ պարեզօտով ու խաղտիշագէս,
Ա՜հ, սա առտո՜ւն ըլլայի ես.
ու կաթիլ մը տայի անմիւթ նեկտարէն,
ու գէթ ցոլ մը տայի ոսկի իմ հուրէս
մութ հոգիի ճրագներուն ցրտահար:
Ա՜հ, սա առտո՜ւն ըլլայի ես:

«Ըլլայի, ըլլայի...» *չարքի մէջ մի չարք գլուխ—գործոցներ, ուր Մեծարենցը առաստաղաչխ մի երազանքով ցանկանում է լինել «իրիկունը», որպէսզի այն «հրպէի նակին ամէն անցորդի», իբրեւ «ոսկեհար վարագոյր», «ծրփայի վրան ամէն հոգիի», «ոգեվար աղջկան մարող ճրագէն բոցեր տալու իմ ցոլքէն», ապա՝*

Սա իրիկունն ըլլայի ես,
Համայնական, չինա՛գ, բաղցրիկ, լուսագէս.
Եւ ամէնուն տայի հուրէս, ոսկիէս:

Միւս բանաստեղծութեան՝ «Հով»ի մէջ գրում է.

Ձմեռներուն ես ամպավար հովն ըլլայի
Եւ անճրագ խուղերու նեղին յորձիս ծուլած,
Անցորդներու հոգւոյն վրայ փշրուէի իբրեւ ալիք:

«Հիւղ»ի մէջ ասում է՝

Դաշտի ճամբու մը վրան,
Կամ ըստորոտը լերան,
Ուղեւորին ժամանման
Ըսպասող հիւղն ըլլայի:

Եւ մի մեծարենցեան «բաղձանք»·

Բարձունքներու լայնշի ճամբան ըլլայի,
Որ ծաղկահիւս կողերէ վեր կը մագլցի,
Ու գագաթին հասած՝ նոր ու հեշտալի
Հորիզոնին սնդուս գիծին կը նայէ:

Իրար բերելով մեծարենցեան ըղձաստացութիւնները, տեսնում ենք մի համաստարած, անպարագիծ, հոգու անսահման բարութեամբ ու չոայլութեամբ կնքուած մարգասիրութիւն, որը նրա գեղարուեստական ալիքարհի կպիկենտրոնն է: Մարդասիրական վեհութիւնը ո՛չ միայն «Ըլլայի»ների բովանդակութիւնն է, այլեւ՝ առհասարակ մեծարենցեան քնարի առանձնայատկութիւնը:

Այս կողմնորոշման մէջ, ըստ երեւոյթին, հասարակական—հանրային

digitised by A.R.A.R.@

պարագաներից բացի, էական գեր է խաղացել իր անձնական հոգեկան դրամայի փորձը, որը նրան մղել է դէպի ցաւած հոգիներին նեցուկ ու ապաւէն լինելու բղձանքները:

Մեծարենցեան ըղձասացութիւնը՝ առաւօտ, իրիկուն, հիւղ, համբոյր եւայլն խորհրդանշաններով, նշանաւորում էր արեւմտահայ բանաստեղծութեան մի նոր, մեծարենցեան երանգը, մի կարեւոր նրբագիծ այդ բանաստեղծութեան զարգացման ընթացքի մէջ:

Զարմանալի մի երեւոյթ, որքան էլ ծանր, կարելի է ասել՝ ողբերգական ճակատագրի տէր, Մ. Մեծարենցը շատ քիչ է գառնում իր ներաշխարհը ծուատող ալեկոծութիւններին եւ դառնում է գերազանցապէս իրենից դուրս գտնուող աշխարհին, երազի պահերի, ցայգերգերի, գիշերերգերի, աքսանների, յիշատակների, անձրեւների, ափերի, այգերգերի, մթնշաղների, ծիածանների, ուռենիների, արինդների մէջ յայտաբերելու կեանքի գեղեցկութիւնները: Եւ ստեղծում է բանաստեղծական գլուխ—գործոցներ, ինչպէս՝

Գիշերն անուշ է, գիշերն հեշտագին,
Ցուշերով օծուն ու բալասանով·
Լուսեղէն ճամբէն ես կ'անցնիմ գինով՝
Գիշերն անուշ է, գիշերն հեշտագին...

Կամ՝

Պարզ, լուսածածան, երաշալի գիշեր,
Հոսէ սրտիս մէջ դիւթանիդ ալիք·

Կամ՝

Ծաղիկներէն յուշիկ թերթեր կը թափի
Բուրումներով օծուն հովիկն իրիկուան...

Կամ՝

Ճառագայթի պէս ոսկեվարս ու նրբին
Երբոր ճամբէն կ'անցնի հպարտ, լուսարագ
Բան մը սրտէս կ'ըլլայ բացին պատարագ
Իր աչքերուն՝ որ կը մռոնամ ես արփին...

Անահմանն, անվերջ են բնութեան հետ հաղորդակցուելու եւ բնութեան մէջ ձուլուելու, նախնականութեան մեծարենցեան տենչանքները, բայց սահմանափակ են դրա հնարաւորութիւնները:

«Նախնականութեան բաղձանքը», ինչպէս երեւում է «Նարեկացիին հետ» խօսքից՝ նարեկացիագիտութեան երեւելի այդ էջից, Մ. Մեծարենցը համարում է իր հոգու նորոգման բանալին եւ, ինչպէս Գր. Նարեկացին՝ մեծ աղօթողը, աղերսում է· «Մի լիցի ինձ երկնել եւ ոչ ծնանել..., ընթանալ եւ ոչ հասանել, ինձ ձայնել եւ ոչ ինձ լսել, գոհել եւ ոչ ճեճեռել...» (Բան·Բ):

Եւ կամ՝ Լուսեղէն վայրկեաններու մէջ իսկ՝ մեղքի նախազգացման տրամութիւնը.

Մի ընձիւղեր գծաղիկ մեղացս...

digitised by A.R.A.R.@

Ու վերջապէս հետեւեալ աղաչանքը.

Մի մատուցաներ բաժակ դառնութեան ի ժամ ծարաւու...

Մ. Մեծարենցը, ինչպէս երեւում է յօդուածի ոգուց, ո՛չ միայն չի սըբ-ւում միստիկայի անդուսութեանն ու մեղքի գաղափարին, այլեւ՝ «Բոլոր այս հաւատներուն ու մշուշներուն, ծփծփումներուն ու յորձանքներին ետին, յաւիտենական, երջանիկ, անշիջանելի գաղափարը կայ պահուած, եւ կու գայ կամքի ու գիտակցութեան արեւոտ այն վայրկեանին ալ՝ ուր երջանիկ ձայնարձակութիւնը կը լսուի.

Առնեա զկալս կորուսեալս վերնականացն պարերգութեամբ:
Եւ այս վայրկեանը»:

Այս կէտից էլ ակիզբ է առնում Մ. Մեծարենցի բնութապաշտութիւնը. «Բանաստեղծ Բնութեան ցոլացումը պէտք է ըլլայ, թէ ոչ բանաստեղծ չի իրապէս, հերթաւածքները իրրեւ բառ պէտք է ունենան տերեւի թրթռումը, թռչունի դայլայլը, մարգերուն գորովը, դաշտին ու լերան մշտանոյն զօրութիւնը: Բանաստեղծին ձայնը տիեզերականութեան յարաբերականութեան մը լարը պիտի ըլլայ, բոլոր գոյութիւններուն համադրական թրթռումները տրոփուն»:

Այս եզրակացութեամբ Մ. Մեծարենցը եւս, ինչպէս Յովհ. Թումանեանը, ցանկանում է հաղորդակցուել Վերինին, Անյայտին, Տիեզերականին, այդ ոլորտներում գտնելու գոյութեան խսկական խորհուրդը:

Ի հարկէ, Թումանեանական տեսչանքը՝ Վերինին, Բարձեալին հաղորդակցուելու կապակցութեամբ, պանթէիստական աշխարհայեացքի արտայայտութիւն չէ՝ այս հասկացողութեան գաստկան—փիլիսոփայական իմաստով: Առանձին շոշափներով հանդերձ, դասական պանթէիզմի որակ չունի նաեւ Մեծարենցի նախնական, «պարզ պանթէիզմի» բնապաշտութիւնը: Դա չի երեւում անգամ «Նարեկացիին հետ» յօդուածում, ուր Մեծարենցը առաւելապէս գնահատում է Նարեկի ներքին բովանդակութիւնը. «Նարեկը ալեկոծութիւն մըն է. հոգեկան վրդով մրրիկ մը եւ ալեկոծութիւն մը՝ ուր բառերն ու կշռութիւնները ալիքներին քաշխում են չափանցութիւնը՝ անոնց ինքնակործման շաչումները՝ անոնց իրարահալած խաղացքն ու անկումները ունեն:

«Եւ այս ալեկոծութիւններուն մէջ, յորձանքներու ափը ինկած պզտիկ նաւակ մը կայ՝ զոր կոհակները ոչինչի մը պէս ձեռէ–ձեռ կը նետեն, մինչեւ խորտակում»: «... *Ուստի նաւե՛ի բախմանէ վայրենի ալեացն խորտակուեցաւ»:*

Մինչեւ «Հոգիին ցանկալի ցոլարձակ վաղորդայնին» հասնելը Գր. Նարեկացու նաւաբեկեալը անցնում է «նաւուղիի անձկութիւնը», «թախծագին երերումի» (ջրերի վրայ) յոյսի՝ «հոգեկան վերանկնումի, մշուշի, ոսկի ճառագայթի» ասիճաններով:

Աստիճանահերթ նման զարգացում ունեն նաեւ մեծարենցեան լաւագոյն տաղերը, ուր ապրումի մի կէտից շարունակւում է միւսը, ապա երրորդը, յաջորդը, լրումի բերելով բանաստեղծական ասելիքը:

Օրինակ՝

Սարերուն մէջ կը կոծկոծի այգուն՝ կոչնակը վանքին,

digitised by A.R.A.R.@

Եղնիկները՝ մրթնշաղին դէպ ի գետափ կը դիմեն,

Այնուհետեւ՝

Ես կ'երազեմ ծառերուն տակ ու կը սպասեմ խոլարար,
Ցոյս—զատիկին՝ որ իջներրս պրսակելու պիտի գար:

Բանաստեղծական ապրումի ասոիճանական լրումի օրինակներ են Մ. Մեծարենցի իսկ գաղափարգումով «գիշերերգութիւնները, լուսաւեր կամ մթաստուեր», *որոնք հերկար տողանցք մը գծեն ամբողջ հատորին («Ծիածան»ի — Մ. Ա.) մէջ: Գիշերը, ըստ Մեծարենցի, օրուայ այն պահն է, որ բերում է քաղցր ու զուարթ զգուանք* («Գիշերն անուշ է»), *բերում է երազներ, տխրութիւններ, ապաստաններ, սիրոյ վերածաղկման յոյսեր* («Զգացում մը բիւրեղի, Ծիածանի երանգով»), *անկապտելի ասոուածութեան տեսիլներ, մինչեւ որ* «գիշերներս այս տարփանքը ժամանակ մը տեղ կու տայ արեւին»:

Գիշերերգութիւնների պէս սիրերգութիւնները նոյնպէս անցնում են տեսարանի ու զգացմունքի համադրականութեան ուղին, ամբողջացնելով բանաստեղծական աշխարհի մի շատ էական եղրը: Սիրերգութիւնների մէջ, ինչպէս Մեծարենցն է ինքնարնութագրում, կեանքի սովորականութիւնն է՝ առանց բռնադատուած, ներմուծուած տխրութիւնների: Ինքնավերլուծութիւններից Մ. Մեծարենցը հասնում է բանաստեղծութեան այն սահմանի, որ տուել է Էն—Ժորժ տը Ֆուլէն՝ «Ինքնաբաշխներուն սահմանը»: «Բանաստեղծը սիրոյ կը նմանի, եւ իր պաշտօնն է ճամբաները լուսաւորել: Անիկա կ'առնէ կը տանի իւրաքանչիւր հոգի իրեն ճակատագրուած վայրերէն եւ ցոյց կու տայ անոր հրեշտակային զանձեր»:

Այս գիտակէտից է Մեծարենցը քննում իր հասակակից ընկերոջ՝ Վահրամ Թաթուլի բանաստեղծութիւնները, նշմարելով դրանց մէջ ոչ թէ «նիւթաբաղձութիւն», այլ «հոգեկանութիւն», ոչ թէ պարզունակութիւն, այլ ժողովրդական երգերին բնորոշ պարզութիւն, գրելով հետեւեալ բնեռագիր պատուիրանը. «Արուեստին մեծագոյն գրգռիչ զգաստարը դիւրամատոյց ըլլալն է»:

Հետեւելով բանաստեղծական ճանապարհի կորագծին, նշմարում ենք, որ Մ. Մեծարենցը աւելի ու աւելի յանախականութեամբ զատնում է ժողովրդական պարզալուր երգի պատկերաւորութեանն ու դարձուածարանութեանը, բառապաշարին ու գոյներին: Ցիշենք, օրինակ, «Զրտուի»*հրաշալի բանաստեղծութիւնը՝ իր «հոյ—հոյներով», ջրի մէջ արտացոլուած արեւով, գիւղակի պարտէզներով, «ոսքը բոպիկ, բահն ուսին» ջրատուքի եկած մշակներով, տերեւների ցնծագին ծափերով, բառի հարուածներով ու հնչումներով, ապա՝*

Աղջնակ մը, արիշին տակ նստած, շեր կը կանչէ,
Որ յոգնաթեկ մրշակին օրորի մը պէս կու գայ.
Հոգը ծրծեց յուրերուն տարփանքն՝ որ դեռ կը հնչէ
Եւ հիմակ՝ թաց կը խոկայ իր երկունքին ապագայ:

«Զրտուի»*ը կարելի է ասել, Դ. Վարուժանի* «Հացին երգը» *հովուերգութեան նախամուտքն է՝ այնքան հարազատ են զրանց տեսագծերը:*

digitised by A.R.A.R.@

Բերենք նաեւ մի ուրիշ օրինակ՝ «Կ'երթայ արեւն իր զատիկին...»՝

Կարմիր, նախշուն հաւկիթի պէս
Կ'երթայ արեւն իր զատիկին.
Ահա՛ կ'առնեմ կրկին կրկին,
Մեղոյշ բարեւն՝ իր ծառերէն
Ներս երկարող յոյր թաթիկին:

Անգէն աչքի համար էլ պարզից-պարզ է բանաստեղծական այս հատուածի «խաղիկային» արմատը՝ ծագումն ու բնոյթը:

Եւ, այսպէս, Մ. Մեծարենցը իր նոր տաղերում ընդառաջ էր գնում ժողովրդական բառ ու բանին, այդտեղ տեսնելով նաեւ իր բանաստեղծական գալիքը:

Շատ աւելի բարդ է Մ. Մեծարենցի եւ սիմվոլիզմի փոխ-յարաբերութեան խնդիրը: Նրա վերաբերմունքը գրական այդ ուղղութեան հանդէպ միանշանակ չէ, այլ ամփոփւում է երկու վերաբերմունքների բեւեռներում: Մի կողմից նա մերժում է այդ ուղղութեան մենամոլական տարերքը՝ ի դէմս Ստեփան Մալարմէի, միւս կողմից էլ գրում է՝ «ո՞վ ըսեր է արդէն թէ բոլոր խորհրդանշականները (սիմվոլիստները— Ս.Ա.) արհամարհելի կամ հակակրելի են»:

Քննադատելով անբովանդակ «սինպոլիզմի» մոլար կապկութիւնները, Մ. Մեծարենցը գնահատում էր Պօլ Վերլենի «Ամէնից առաջ երաժշտութիւն» նշանաբանը, ասել է թէ՝ բանաստեղծութեան երաժշտական չունչն ու ոգին, նրա մեղեդիականութիւնը: Այսուամենայնիւ, նա, իբրեւ խոկական արուեստագէտ, զգում էր սիմվոլիզմի նեղութիւնը, դպրոցի սահմանափակութիւնը եւ ձգտում էր դրա շրջանակների յաղթահարումով դուրս գալ բանաստեղծական աւելի լայն ափեր՝ հեռատաններ, դէպի ժողովրդեան տարերքը:

***

Մեծարենցագիտութեան անխոնջ մշակների (Թ. Ազատեան, Ա. Շարուրեան եւ այլք) ջանքերով յայտնաբերուել են բազմաթիւ նիւթեր՝ թէ՝ առանձին բանաստեղծութիւնների ստեղծագործական պատմութեան, դրանց ներշնչանքային աղբիւրների եւ թէ առհասարակ Մ. Մեծարենցի երկու ժողովածուների՝ «Միածան»ի եւ «Նոր տաղեր»ի գեղարուեստական նշանակութեան վերաբերեալ: Ե՛ւ «Միածան»ը, և՛ առաւելապէս «Նոր տաղեր»ը հանդիպել են դիմադրութեան, մասնաւորապէս Ենովք Արմէնի կողմից: Թէեւ «Միածան»ը՝ քննադատ Արամ Անտոնեանի բնութագրական առաջաբանով, անվերապահ տաք ուշադրութեան է արժանացել իբրեւ նոր յայտնութիւն հայոց բանաստեղծութեան անդաստանում: Կ. Պոլսի գրական միջավայրը չնչում էր «Միածան»ով, գրում են գրախօսութիւններ՝ գերդրական բնորոշումներով, փորձում են գտնել նոր բանաստեղծի էութեան ծալքերն ու նրան մատնոցող նիւթերի գեղարուեստական արժէքայնութեան չափն ու ատաստանը: Ահա, օրինակ, Արամ Անտոնեանի առաջաբանի մի հատուածը. «Ո՛չ կեդծիքն ունին անոնք (բանաստեղծութիւնները— Ս.Ա.), ոչ ալ խարկանք, սիրոյ վարսեր, իտէալի ժանեակներ՝ որոնցմէ ոգի մը աննման հիւսկէնեներ շիներ է. անոնք երգերն են տարիքի մը, որ մարդկային էութիւնը՝ տակաւին ամպի, մէգի անգիտակ՝

digitised by A.R.A.R.@

Եօթը գոյնի տենչն ունի, լոյսի անհուն խաղերուն.
Երանգներու, շոգերու, կ՚ըղձայ անուրջն օրօրուն,
Եւ արեւին կը նայի միշտ կաթոգին ու բաղձիկ»:

Ա. Անտոնեանի նշած Միածանի եօթ երանգների կողքին կայ իրեն՝ Մեծարենցի բանալիներից մէկը. «Իր քարքառը ցանկալի հրաշշտութիւն մը հոգիին մէջ երկարաձգուած արձագանգն են»: *Սա նոյն «երբագեղութեան ու նրբաձայնութեան» գիտակցումն է, որի վրայ էլ հիմնւում է Մեծարենցեան արեւամէտ, արեւաբազմ քնարերգութիւնը:*

Մ. Մեծարենցն առաւելապէս գոյնի բանաստեղծն է:

Ոչ միայն գոյուն, «նուազուն» գոյների, այլեւ՝ գոյնի վառ, ընդգծուած տոնների, ինչպէս օրինակ, իր մակդիրային բնորոշումները՝ դեղին վարդեր, ներմակ վարդեր, լոյս ակօսներ, լոյսի բիծեր ծիածանի, *եւայլն, եւայլն:*

Երբեմն էլ դիմում էր այնպիսի մակդիրների կիրառութեան, որոնք հանդիպում էին գիմագրութեան, ինչպէս օրինակ, «Կարմիր կարօտ»ը *կամ* «Կապոյտ յաձուումներ»ը, *որոնց յիշաւորութիւնները նա պաշտպանում է կրքոտ որամարանութեամբ:*

Գունային բնորոշիչներից առաւել Մ. Մեծարենցի քնարերգութեան մէջ լայն տեղ ունեն գիւղական տեսարանների, բնութեան խաղերի, մասնաւորապէս Ֆլորայի նկարչական պատկերումները:

Գր. Նարեկացու մասին խօսելիս, բերելով «Մատեան»ից *մի հատուած, Մ. Մեծարենցը գրում է.* «Հոս պատկերի խիստ ու նկարչական ճշգրտութիւն մը կայ, իր մանրամասնութիւններուն ու ամբողջական ներկայացումին մէջ ալ»:

Նկարչական ճշգրտութիւն ունեն և՛ իր՝ Մ. Մեծարենցի, պատկերային մանրամասնութիւնները, և՛ ամբողջական կառուցուածքները:

Ցիշենք, օրինակ.

...Ձամբուն վրայ իր՝ քայլերուն հետքը վարդ
Որ հեշտօրէն կը յածի դեռ իմ մեջիկ
Սիրտս՝ բո՜ց մը՝ մրթնշագին մէջ անհետ:

Կամ՝

Ադաւնիներ, լաչակներու պէս մետաքսէ գունագեղ
Ձամբէ ճամբայ կը թռչկոտին թռչլ ծածանքով վաղանցիկ...

Այնուհետեւ՝

Ծաղկանոյշներ, ապրիլ—մեռնիլ, մանուշակ՝
Բուռ բուռ բերեր որմերուն տակեն ցաներ...

Եւ՝

Ծաղիկներուն գոտին դեղին, լայնարձակ
Արօտներ գիւմրիւթ իրանն երբ գրկէ,
Ու միջօրէի արեւն ալ՝ խուրձ ու տրցակ
Շոգերն իր՝ թիլ ժպաւէնով մը պրկէ:

digitised by A.R.A.R.@

Մ. Մեծարենցն ունի սովորական նկարագրութիւններ՝ գեղակի, գիշերուայ, արեւագալի գիւղանկարներ, սակայն տիրապետողը պատկերային մտածողութեան իմաստասիրական թեքումն է՝ «Ամէն անձրեւ արեւ մ'ունի իրմէն վերջ», «աղջամուղջին մէջ գիշեր մը կ'երազի», «ա՛լ յոգնած եմ անցնելէն կածաններն մենաւոր...», «Այս գիշեր տօնն է՝ հոգւոյս՝ կիրակի», եւայլն:

Մեծարենցեան «նկարչականութիւնը» թէեւ խարսխւում է ուեալ զգացողութիւնների վրայ, սակայն շատ դէպքերում առընչւում է իմպրեսիոնիստական—տպաւորապաշտական հայեցուածքին ։ Որոշ սահմաններում Մեծարենցը իմպրեսիոնիստ է:

Գալով Մեծարենցի «երաժշտութեանը», կարող ենք ասել,՝ որ դրանք առարկաների մէջ պարփակուած այն մեղեդիներն են, որոնք կոչւում են «երեւոյթների երաժշտութիւն»՝ իր ժամանակի դասակարգումով:

Մեծարենցն, ահա, իր տաղերում հնչեցնում է միջուկային այդ տարերքը, յաճախ օրապով գրեթէ անորսալի թուացող ձայներ ու հնչիւններ:

Մ. Մեծարենցի քնարերգութեան երաժշտականութիւնը աւելի ներքին—զգացական յատկութիւն է: Ցիշենք մի քանի քաղուածքներ՝ մեղեդայնութեան տարբեր նրա ձայնապնակից. «Կը հնչեն հոգւոյս մէջ դեռ սիրոյդ երգերն անհուն», «Զկնորսներու ականջն ի վար փընսիայի սիրուած երգեր, քաղցրութիւնով օծուն բառեր», «Սրինգ մը կայ մէջն երկդիմի այս առտուան»,*եւայլն, եւայլն:*

Բանաստեղծի բառերով ասած՝ Մեծարենցի տաղերում «Հոգիին մէջ երկարածգուած արձագանգն է» եւ ոչ թէ երաժշտական թեմաների առանձնայատուկ մշակումն ու ծաւալումը: Այդպիսին չեն անգամ նրա սրնգերգութիւններն ու հովուերգութիւնները:

Մի հանգամանք եւս. Մեծարենցը յաճախ իր տաղերը վերնագրում է, իբրեւ յաւելագիր աւելացնելով «երգ»բառը՝ գիշերերգ, այգերգ, ցայգերգ, սիրերգ, որոնք բխում են գրանց երաժշտական—ձայնային տարերքից:

Այս առումով նրա քնարերգութեան գագաթներից է «Սիրերգ»ը՝

Ցիւնին վրայէն կ'երթաս, արեւ ձիւնածաղիկ,
Քայլիդ չափն է կոչնակին ձայնը ժամուն,
Շուրջդ է ծիածան, ո՜հ, առտուան այս ժամուն,
Սիրտդ՝ ուխտադիր սրբութեան խաղալիք:

⁂

Նորից դիմենք Զարենցին՝

Աշխարհից հեռու մի գիւղում, եղեգնեայ մի սրինգ կտրած,
Արեւ է երգել ու գարուն այս հիւանդ, հանճարեղ պատանին:

ՍՈՒՐԷՆ ԱՂԱԲԱԲԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Հղմարներ

ՅՈՒՇԵՐՈՎ ՕԾՈՒՆ ԵՒ... ԽՈՐ ՎԷՐՔԵՐՈՎ

Անհետացած մտաւորականին յօդուածը տուինք իր ամբողջութեանը մէջ, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս լոյս տեսաւ անիկա «Սովետական արուեստ» ամսագրի փետրուարեան (1976) համարին էջերուն: Պաշտօնական հանդէսի մը մէջ անգամ մը լոյս տեսած գրութեան մը հանդէպ տարբեր չէր կրնար ըլլալ մեր վերաբերումը, այլապէս արդէն ընթերցողին սրբագրուած կը ներկայացնէինք հանգուցեալ մտաւորականին ներկայ յօդուածը, որ կը վխտայ վրիպակներով:

Մենք չենք գիտեր, թէ յօդուածագիրը ի՞նչ սխալ մէջբերած է Մեծարենցի բանաստեղծական տողերն ու պատկերները, թէ ամսագրին խմբագրութիւնը կամ յատուկ սրբագրիչները իրենք անփոյթ դտնուած են հիւրընկալի իրենց պարտքին մէջ: Յատուցումը կրնայ արդարացնել պատասխանատուները մէկը կամ միւսը, բայց չի կրնար ներողամիտ արամադրութիւններ ապահովել այն սրբագրութիւններուն հանդէպ, որոնք գործուած են Մեծարենցի լեզուական թէ խոհական աշխարհներուն դէմ:

Անշուշտ ըմբռնելի է վրիպակներու պարագան, մենք եւս դառն փորձառութիւններ ունինք այդ «կալուածին» մէջ, լաւ կ'ըմբռնենք վրիպակ ըսուածին «զոյութեան իրաւունքը», բայց ոչ այն առատութեամբ, որով «Սովետական արուեստ»ի մէջ խոցուած է Աղաբաբեանի Մեծարենցեան այս գրութիւնը:

Բնական է, շգիտութիւնը դեր չունի հոս, ամէն ոք գիտէ, որ հայրենի մեր մտաւորականներէն իւրաքանչիւրը գիտէ մեր լեզուն, անգամ շարքային քաղաքացիներուն ջախջախիչ տոկոսը կը ճանչնայ մեր լեզուին երկու ճիւղերուն հոլովական ու հնչիւնական առանձնայատկութիւնները, բայց հակառակ այդ անհերքելի իրականութեան, չենք գիտեր այս քանիերորդ անգամն է, որ կը ստիպեն մեզի յիշեցնել, թէ արեւմտահայ գրողներու հատորներուն, առանձին գրութիւններուն թէ անոնցմէ կատարուած մէջբերումներուն հանդէպ ցոյց կը տրուի վիրաւորական անփութութիւն մը, ինչպէս է պարագան Աղաբաբեանի յօդուածին մէջ Մեծարենցէն կատարուած մէջբերումներուն:

Մատնանշենք քանի մը հատը ու սրբագրենք միաժամանակ.

1.— Պիտի ըմպեմ բոցն արեւին, ճառագայթի եմ *կարօտի:*
— Ծարաւի:

2.— Հոգիս ճե՛ռս *կը խուժի* երգումն՝ ալիքի նման:
—Կը խուժէ:

3.— Նայուածքներուն մէջ *ամէնուր* եւ ամէն ժամ:
—Ամէնուն:

digitised by A.R.A.R.@

4.— Ցո՞ւր ինձի, Ցէ՛ր, *ուրախութիւն* անանձնական:
—*Ուրախութիւն:*

5.— Ու կաթիլ մը տայի անձիւք *նեկտարէն:*
—*Նեկտարէս:*

6.— Եւ անձրաց խուզերու *հեղքն* յորձիս ճուլած:
—*Ճիչն:*

7.— *Բարձրունքների* լայնշի ճամբան ըլլայի,
Որ ծաղկահիւս կոգերէն վեր *կը մագլցի,*
Ու գագաթին հասած՝ նոր ու հեշտալի
Հորիզոնին անդուս գիծին *կը նայէ:*
—*Բարձրունքներու, կը մագլի, կը նայի:*

8.—Դիշերն անուշ է, գիշերն հեշտագի՛ն,
Ցուչերով օծուն ու բալասանով.
— *Հաչիչով:*

9.— Ծաղիկներէն յուշիկ թերթեր *կը թափի*
Բուրումներով օծուն հովիկն իրիկուան...
— *Կը թափէ:*

10.— Բան մը սրբտիս կ'ըլլայ բոցին պատարագ
Իր աչքերուն՝ *որ* կը մոռնամ եռ արփին...
— *Ուր:*

11.— Ես կ'երազեմ ծառերուն տակ ու կը սպասեմ խոլաթար
Ցոյս–զատիկին՝ որ իղձերս պըսակելու պիտի գար:
— *Լոյս պարիկին:*

12.— ... ճամբուն վրայ՝ իր բայլերուն հետքը վարդ՝
Որ հեշտօրէն կը յածի դեռ իմ մեջիկ
Սիրտս՝ բոց մը՝ մրթնշաղի՛ն մէջ անհետ...
— *Ուր:*

13.—Ծաղիկներուն գոտին դեղին, լայնարձակ
Արօտներ գիւմրուք իրանն երբ գրկէ,
— *Արօտներու:*

14.—Շուրջդ է ծիածան, ո՜հ, առտուան այս ժամուն,
Սիրտդ՝ ուխտադիր սրբութեան *խաղալիք:*
—*Մը խաղալիկ:*

Հոս կանգ առնելով յիշեցնենք, որ մէջբերուած բանաստեղծական այս տուներուն ու տողերուն մէջ ապրած մեծ ու պզտիկ, աւելի մեծ քան պզտիկ վրէպները առանձին չեն «Սովետական արուեստի մէջ լոյս տեսած Ազգաբնանիյօգուտծին երկայնքին, ուրիշներ ալ կան, այս անգամ արձակ պարբերութիւններու արանքներուն, նարեկացիէն օգտագործած Մեծարենցի նախադասութիւններուն կամ ուղղակի Մեծարենցի լեզուին մէջ, ուր պաղատիմը

digitised by A.R.A.R.@

եղած է պաղատեմ, յորձանքներու եւրինը՝ յորձանքներուն հոսին, լու սաւէտը՝ լուսաւեր, չեն՝ չի, եւ... ահա Մեծարենցի վերլուծումներէն մէջբերուած ամբողջական պարբերութիւն մը, ուր ամբողջապէս մթագնած է ձեւակերպուած մտածումը.

«Նայեկը ալեկոծութիւն մըն է. հոգեկան վրդով մրրիկ մը եւ ալեկոծութիւն մը՝ ուր բառերն ու կշռութիւնները *այլիքներին բաշխում են չափանցութիւնը՝* անոնց ինքնակործման շաչումները՝ անոնց իրարահալած խազայլն ու անկումները *ունեն»:*

Ալիքներինը եւ ունենը *հասկցանք, արեւմտահայ գրականութենէն մէջբերուած որեւէ գրութեան մէջ հոլովման ու խոնարհման ընթացիկ վրէպներ են, բայց ուրկէ՞ բուսաւ այս* բաշխումը, եռը *յեռոյ,* չափազանցութիւնը *մանաւանդ: Այս տարտամութեան հետ որեւէ կապ չունին Մեծարենցի բառերը, որոնք տարբեր են բան էութեան եւ բան ձեւի, եւ հետեւաբար կանչուած են տարբեր բան ըսելու, բացայայտելու՝*

...Ալիքներու բախումին չափակցութիւնը...

Չափակցութիւնը ո՛ւր՝ չափանցութիւնը ո՞ւր:

Երկուտասան մը լուրջ խմբագիրներ հաշուող «Սովետական արուեստ»ի պէս լուրջ հանդէսի մը կը վայլէ սակայն, որ հայ ընթերցողը մխրճէ նման անճահ չափակցութիւններու մէջ...

ՀԱՇԻՇՈՎ ՕԺՈՒՆ ՈՒ ԲԱԼԱՍԱՆՈՎ

Նախորդ էջերուն մատնանշուած անբարեխղճութեան տհաճելի բեռը քիչ մը թեթեւցնելու համար, անդրադառնանք բարեղէպ իրականութեան մը, դարձեալ Մեծարենցի առիթով, Ալբերտ Շարուրեանի աշխատասիրութեամբ եւ Էդուարդ Զրբաչեանի խմբագրութեամբ Երեւանի մէջ լոյս տեսած եղերաբախտ բանաստեղծի վերջին (1981) լիակատարին կապակցութեամբ:

Մեծարենց երեք անգամ արժանացաւ Հայաստանի մէջ լիակատար ժողովածու ունենալու բախտին, առաջինը՝ 1934ին, Վահրամ Ալազանի եւ Վաղարշակ Նորենցի ջանքերով, երկրորդ անգամ՝ առաջինին վերահրատարակութեամբ (1956), իսկ երրորդը՝ վերը նշուած հատորը, 456 էջ, տպաքանակ՝ 10 հազար:

Այս պահուն մեր տրամադրութեան տակ ունինք Ալազանի եւ Նորենցի կազմած լիակատարին երկրորդ հրատարակութիւնը եւ Շարուրեանի եւ Զրբաչեանի իրագործած հատորը, որոնք իրարմէ զգալի տարբերութիւններ ունին, յօգուտ վերջինին, որ իբրեւ յաւելուածական արժանիք կ'ընդգրկէ Մեծարենցի նամակային նչխարները եւ նոր յայտնաբերուած չափածոյ, արձակ թէ թարգմանչական գործեր — «Ցուշապսակ», «Ցուայտանք», «Ցայգանուագ», «Այս իրիկուն» եւ «Պիմի»:

Վերջին լիակատարին առաւելութիւնները առնք չեն միայն, անիկա օժտուած է նաեւ լրացուցիչ ծանոթագրութիւններով, առանձին գործերու թէ հեղինակին մասին, յամենայնի արդարացնելով իր գիտական տիտղոսը:

digitised by A.R.A.R.@

Բայց մենք այս էջը սկանք թուելու համար վերջին լիակատարին նուաճած բազմաթիւ առաւելութիւններէն մէկը միայն, նախորդներուն մէջ Ալազա՛ի եւ Նորենցի թոյլ տուած բառական եւ ուղղագրական յիսուն աւելի վրէպներուն սրբագրութիւնը։

Մատնանշենք քանի մ՚ հասք, վրէպներն ու սրբագրութիւնները դնելով դէմ դիմաց.

ՄԻՍԱՔ ՄԵՇԱՐԵՆՑ. ԵՐԵՒԱՆ, *1956*	ՄԻՍԱՔ ՄԵՇԱՐԵՆՑ. ԵՐԵՒԱՆ, 1981
Ծածանուէին — էջ 217	Ծիածանուէին — էջ 211
Յեխով — էջ 218	Չեխով — էջ 212
Հաստ — էջ 224	Հեստ — էջ 200
Թոյլ — էջ 224	Թուխ — էջ 200
Անպիւտ — էջ 260	Անստգիւտ — էջ 226
Փչուտքին — էջ 267	Փշուտքին — էջ 232
Ժխտէր — էջ 293	Ժտէր — էջ 248
Կ՚երկնէ — էջ 312	Կր կրկնէ — էջ 312
Բառին — էջ 312	Բային — էջ 274
Գաղափարին — էջ 313	Կազապարին — էջ 275
Բացառութեան — էջ 313	Բացասութեան — էջ 275
Լայն — էջ 314	Լաւ — էջ 275
Նախընթաց — էջ 313	Նախնեաց — էջ 275
Առաջնորդ — էջ 315	Առաջաւորդ — էջ 276

Չհաշուած միւս խախտումները, առաջին լիակատարը հոս յիշուած վրէպներուն թիւին չափ վրէպներով «հիւրընկալած» է Մեծարենցի միայն «Նարեկացիին հետ» գրութիւնը, որ Ալբերտ Շարուրեանի եւ Էդուարդ Ջրբաշեանի կազմած լիակատարին մէջ մաքրուած է գրեթէ ամբողջութեամբ, գրութեան մէջ խեղաթիւրուած տասնչորս բառերը վերատացած են մեծարենցեան իրենց ճշգրտութիւնն ու նրբութիւնը, այսինքն՝ պահուած այնպէս՝ ինչպէս որ էին՝ հաշիշով օծուն ու բալասանով...

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՀ՝ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ ՌՈՒԲԷՆ ՆԱՔԵԱՆԻ

Ժամանակակից միջազգային քանդակագործութեան եւ Մ. Նահանգներու քանդակագործներու վաւերական դէմքերէն մէկը հանդիսացող Ռուբէն Նաքեան մահացած է Հինգշաբթի, 4 Դեկտեմբեր 1986ի երեկոյեան, Մ. Նահանգներու Քրնէմիքրիթ նահանգի «Մէքէմիքրոտ» հիւանդանոցին մէջ, 89 տարեկան հասակին, սրտի կաթուածի մը հետեւանքով:

Հայ գաղթական ընտանիքի մը 5 զաւակներուն կրտսերագոյնը հանդիսացող Ռուբէն Նաքեան ծնած է Լոնկ Այլընտ Գուէճ Փայնթ Թազամասին մէջ, 10 Օգոստոս 1897ին: Ան իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը անցուցած է Նիւ Եորք եւ Նիւ Ջըրզի քաղաքներուն մէջ, ուր աւարտած է նախակրթարանը եւ 13 տարեկանին սկսած է գծագրութեան յատուկ դասեր առնել Նիւ Եորքի արուեստի սկզբնական մասնաշէնքերէն մէկուն մէջ: Այդ տարիներուն անգրագտանելով՝ Նաքեան յանախ բռած է, որ Գրանքուզի եւ Սեզան մեծ ազդեցութիւն ունեցած են իր վրայ:

Հայազգի այս հոչակաւոր քանդակագործին անհատական առաջին ցուցահանդէսը տեղի ունեցած է 1926ին: 1930ական թուականներուն, մինչեւ Երկրորդ աշխարհամարտի մինչեւ ան ժամանակ մը ապրած է Ֆրանսա եւ Իտալիա եւ վերադարձին՝ բեղուն գործունէութիւն ունեցած, յատկապէս պատրաստելով նախագահ Ռուզվելթի եւ ամերիկացի քաղաքական կարգ մը այլ դէմքերու գիմանկարները:

Նաքեանի արուեստին մէջ առկիւնագծային նշանակութիւն ունեցած է իր հանդիպումը հայազգի նկարիչ Արշիլ Գորքիի հետ: Գորքի, որ Նիւ Եորքի նկարչական Գերիրատուչա դպրոցի հիմնադիրներէն էր, մեծ ազդեցութիւն ձգած է Նաքեանի ապագայ գործունէութեան վրայ:

1950ականներ ի վեր, Ռուբէն Նաքեան մեծապէս յարգուած է իբրեւ իր յատուկ եւ հաւուն ոճը ունեցող արուեստագէտ: Անոր քանդակները քաջութեան եւ վեհութեան մարմնացումն են: Անոր կրօնական մեկ գործը՝ 10 տոն բարձրութեամբ՝ «Այրէլ Խայէնոր, Հերոշիմայի ազգերն նուիրուած իր մէկ այլ գործին հետ, միակ զարուզութիւնները կը կազմեն իր իւրայատուկ ոճին:

Նաքեանի վերջին ցուցահանդէսը տեղի ունեցաւ 1985, Մէյուսաքի Նահանգի Արուեստից Թանգարանին մէջ:

ՍԱՅԱԹ – ՆՈՎԱՅԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԽԱՂԵՐԸ՝ ՎՐԱՅԵՐԷՆՈՎ

Վրաստանի «Նակապուլի» հրատարակչութիւնը վրացերէն լեզուով լոյս ընծայած է Սայաթ-Նովայի հայերէն խաղերու ժողովածուն:

Սայաթ – Նովայի այս խաղերը վրացերէնի թարգմանած է բանաստեղծ եւ թարգմանիչ Գիվի Շահնազարը: Ժողովածուն կ'ընդգրկէ 40 բանաստեղծութիւններ:

Այս գիրքը առաջին հրատարակիչն է առաջ, Գիվի Շահնազար այդ բանաստեղծութիւնները հրատարակած է տեղական ժամուին մէջ եւ ստո-

digitised by A.R.A.R.@

բագրած Սայաթ – Նովային նուիրուած հաղորդում մը, վրացական պատկերասիրուն:

Սայաթ – Նոյան հայ մեծի բանաստեղծը չէ, որուն ստեղծագործութիւնները թարգմանած է Գ. Շահնազար: Ան թարգմանած է նաեւ Նահապետ Քուչակ, Մխիթար Նալբանդեանի, Գարոյ Սեւակի բանաստեղծութիւնները եւ Աւետիք Իսահակեանի «Արու Լալա Մահարի» պոեմը, որոնք լոյս տեսած են վրացերէն պարբերական մամուլին մէջ, իսկ Գարոյ Սեւակի «Եղիցի լոյսը՝ առանձին գիրքով:

ՏԱԹԵՒԻ ՎԱՆՔԸ

Միջնադարեան Հայաստանի մշակութային ու կրթական կեդրոնը հանդիսացող Տաթեւի վանքին մէջ աւարտած են ճարտարապետական կոթողի մը՝ 1745ին պարիսպին մէջ կառուցուած աղբիւր-յուշարձանին վերակառուցման աշխատանքները: Այս յուշարձանը հրաշք կոթողն է: Անիկա կը ներկայացնէ ընդարձակ քարաշէն սրահ մը, որուն խորքէն կը բխի զուլալ աղբիւրը: Յուշարձանը կամարակապ է եւ քարէ ուռուցիկ տանիքով:

Վերջին տարիներուն, իրենց նախկին տեսքին վերադարձած են նշանաւոր Ս. Առաքելոցին եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիները:

Տաթեւի վանք-համալիրը կառուցուած է 9–17րդ դարերու ընթացքին: Անիկա հայկական դասական ճարտարապետութեան յատկանշական նմոյշներէն մէկն է:

14–15րդ դարերուն, հոն գործած է համալսարան, որուն հիմնադիրը եղած է Յովհան Որոտնեցին: Սակայն Տաթեւի համալսարանը իր ծաղկման հասած է Գրիգոր Տաթեւացիի օրով, երբ ունեցած է փիլիսոփայութեան, աստուածաբանութեան, նրկարչութեան, դրչարուեստի, երաժշտութեան եւ խապակիտութեան բաժանմունքներ: Տաթեւի համալսարանը տարեկան ուսած է 100 շրջանաւարտ: Հոն յաճախած են մեծ գիտնականներ Առաքել Սիւնեցին, Մատթէոս Ջուղայեցին եւ ուրիշներ: Հոն հաւաքուած նկարիչները մեծ աւանդ ներդրած են հայկական մանրանկարչութեան եւ ընդհանրապէս գրչագրութեան զարգացման մէջ: Անոնց ձեռքերով գրուած, արտագրուած ու նկարազարդուած են չորս 10 հազար կտոր ձեռագիր աշխատութիւններ: Մոնղոլ-Թաթարներու արշաւանքներու շրջանին, այդ հաւաքածոն տեղափոխուած է Ղարսի Բաղաբերդ վանք – ամրոցը, ուր եւ ներխուժած թշնամիներու ձեռամբ հրոյ ճարակ դարձած է: Այդ հաւաքածոյէն մեզի հասած են միայն պատառիկներ:

Նշանաւոր է Գօրգոս-Գետրոս գլխաւոր տաճարը (895–906): Կեդրոնագմբէթ, ներքին խաչաձեւ յօրինուածքով եւ իր փառազարդուածներով՝ այդ կառոյցին պատերը շարուած են կանոնաւոր կերպով, շարուած բազալտով եւ կառուցողական մեծ վարպետութեամբ:

Հնագոյնն (930), տաճարին ներքին տարածութիւնները ծածկուած են բարձրարուեստ որմնանկարներով:

Ճանապարհն հարաւային պատին մէջ, Գր. Տաթեւացիի գերեզմանին վրայ կառուցուած է մատուռ-դամբարան՝ պատկերուած երեք կոթողներով: 18րդ դարուն, տաճարին արեւմտեան կողմը կցուած է զանգակատունը՝ իր գեղեցիկ ու հարուստ զարդանախշերով եւ երեք կողմերէ կամարակապ մուտքերով:

Յուշարձանի ամենահին շինութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին է (848), որուն կառուցումը աւարտած է 1295ին, սիւնիցի մատենագիր Ստեփաննոս Օրբէլեանի կողմէ: Անիկա փոքր չափի միանաւ եւ անսիւն պարզ կառուցուածք ունի: 1043ին, եկեղեցիին արեւմտեան կողմը կառուցուած է ներկայիս կիսակործան զանգակատունը: Հոն կան 11 խաչքարեր, գոնա Գր. Տաթեւացիի յիշատակին կանգնեցուած են չորսական մեհեանները:

1063ին կառուցուած է Ս. Աստուածածին երկյարկ եկեղեցի-դամբարանը, որ իր գիրքին շնորհիւ նշանաւոր է իբրեւ դիտակետ:

Յուշարձանին զարդը ճօճուող սիւնը կամ ուիթնիա գաւազանն է, մօտ ինը մեթր բարձրութեամբ, որուն վրայ գտնուած է արեւային ժամացոյցը:

Վանքի տարածքին կառուցուած են նաեւ աշխարհիկ շինութիւններ՝ սեղանատուն, դրադարան, դպրատուն, վանականներու խուցեր, պահեստանոցներ, եւայլն:

Վանքը, իր երեք գեղանուշներով, կապուած Որոտան գիրքին եւ, անհրաժեշտ պարագային, դաղտնի կապ հաստատած է արտաքին աշխարհին հետ:

Վանք-համալսարանի շէնքը քանդուած է 1931ին, տեղի ունեցած երկրաշարժին հետեւանքով, ոտկայն վերակառուցումը սկսած է 1975ին: Այնտեղի բոլոր շինութիւնները կանգուն մնացած են. բացուած է նաեւ գետնուղիներէն մէկը: Իսկ այժմ վերակառուցման մէջ է Գօրգոս-Գետրոս գլխաւոր տաճարը:

ՄԱՀ՝ ԴԵՐԱՍԱՆԱՊԵՏ ԵՒ ԳՐԱԳԷՏ ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆԻ

Տասնամեակներ շարունակ հայ բեմին ծառայած գերասանապետ եւ գրագէտ Մանուէլ Մարութեան մահացած է կիրակի, 19 Հոկտեմբեր 1986ին, Լոս Անճէլըսի իր բնակարանին մէջ, յետ երկարատեւ հիւանդութեան:

Բազմավաստակ գերասանապետը ծնած է 1901ին, Վանի մէջ (Բերդաքաղաք): Նախնական կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի Երեմեան վարժարանին մէջ ու, հոգիի պատանի, 1915ի հերո-

digitised by A.R.A.R.@

տամարտին յաջորդած գաղթի օրերուն հաստատուած է Երեւան, ուր եւ շարունակած է ուսման իր ընթացքը՝ թեմական դպրոցին մէջ, մինչեւ 1919։

Աշակերտական տարիներուն վրայ իսկ բեմական եւ գրական իր ընդունակութիւններով դրաւած է ուշադրութիւնը դերասանապետ Յովհաննէս Զարիֆեանի, ապա՝ Վարդան Միրզոյեանի, որուն քաջալերանքով հետեւած է Երեւանի Տրամատիկ Սիւրմոյի դասընթացքներուն։

1921–1922 թուականի հայաշատ բոլոր քաղաքներուն մէջ ներկայացումներ տալէ ետք, անցած է մինչեւ արեւելեան երկիրներ (Սուրիա, Իրաք, Լիբանան եւ Յունաստան) եւ շարունակած իր թատերական գործունէութիւնը։ Ապա համբարձած է Փրակա (Չեխոսլովաքիա) ուր շրջան մը թեւ յանախած է Գիւղատնտեսական վարժարան, սակայն դարձեալ բեմ բարձրացած է եւ Վիեննայի մէջ հետեւած պետական Արքայական Տրամատիկ Սիւրմոյի դասընթացքներուն, զոյս յաջողութեամբ աւարտելէ ետք, ամբողջական նուիրումով ծառայած է հայ բեմին՝ Եւրոպայի, Մերձաւոր Արեւելքի, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկայի գրեթէ բոլոր հայահոծ գաղութներուն մէջ։

Դերասանական բեղուն գործունէութեան գագաթնակէտ՝ գրած է թատերախաղեր, բանաստեղծութիւններ եւ դիմաստուերներ՝ գրական, թատերական եւ հանրային դէմքերու մասին։ Ցուշագրական բնոյթի իր գործերն են՝— «Երբ խլնում է վարագոյրը» (Ա. եւ Բ. հատոր), «Փակուած վարագոյրի առջեւ» (Ա. եւ Բ. հատոր), «Քիմական ընկերներս», «Ի՞նչ է պատահում բեմի վրայ, բեմի ետեւ եւ բեմից դուրս», իսկ իր թատերական գործերը կը կոչուին «Դիերաանի ցնորքը», «Կոմիտաս», «Խաւարի մէջէն», «Երկիրն է կանչում» «Կարմիր Սուլթան», «Նոյեան տապան» եւ «Հոգի՞ն թէ մարմինը»։

Մ. Մարութեան նաեւ թատերախաղի վերածած է հայ եւ օտար արձակագիրներու կարգ մը գործերը, ինչպէս Բաֆֆիի «Խայտագոյն յիշատակարանը» եւ «Դուիթ բէկ» վէպերը։

ԲԱՑՈՒՄ՝ «ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ ԹԱՏԵՐԱՍՐԱՀ»Ի

«Գեղեցիկ Արուեստներու Թատերասրահ» (Գեղ. Ար. Թ.) անուանով նոր թատրոնի մը բացման հանդիսութիւնը կատարուեցաւ Ուրբաթ, 9 Յունուար 1987, երեկոյեան ժամը 8.30ին, Գուրգ Համուտի մէջ բեմադրիչ Վալէ Ասրուեանի ճիգերուն շնորհիւ՝ վերջին շրջանին դարձեալ գաղթած «Սիեն Ռուսեալը», հիմնական փոփոխութիւններով եւ վերակառուցումէ ետք, վերածուեցաւ 200 աթոռ պարփակող կոկիկ թատերասրահի մը, ուր «Երկուն թատերախումբը շարաթաւերջին ակտ բեմ բարձրացնել իր գործերը՝ բեմադրիչ Վ. Ասրուեանի եւ Լանա Քոլարեան–Ասրուեանի տարագրութեամբ, իսկ շարթուան ընթացքին պիտի ցուցադրուին հայկական ժապաւէններ, ռիեկ Ֆիլիպի դրութեամբ։ Այս հանդիսասրահը նաեւ պիտի ասմադրուի դասական երգի եւ երաժշտութեան ձեռնարկներու, իսկ սրահի մուտքի բաժինին մէջ պիտի կատարուին գեղարուեստական մեծարան ցուցահանդէսներ։

Թատրոնին բացման ուսանելական ժապաւէնը կարեց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միաբաններէն Արտաւազդ Արք. Թրթռեան, որ Պահպանիլով օրինաց ձեռնարկը եւ յաջողութիւն մաղթեց բեմադրիչին ու խումբին։

Առաջին ասիթով, «Երկուն թատերախումբը բեմ բարձրացուց հեղինակ ու բեմադրիչ Վալէ Ասրուեանի «Փայտոքիլիներու պահարան» կատակերգութիւնը, որ արժանացաւ թատերասէրներու լիակատար գնահատանքին։

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

• 1986, Անթիլիաս, տպ. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 320 էջ: Հրատարակութիւն՝ «Դանիէլ Վարուժան» գրական հիմնադրամի, թիւ 2:

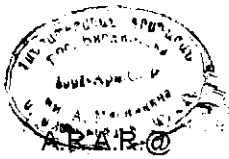

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ
Հատավաճառ 40 Լ.Ո.
Տարեկան բաժնեգին 400 Լ.Ո.

ՍՈՒՐԻԱ
Հատավաճառ 25 Ս.Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ
Տարեկան բաժնեգին 40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية
المدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTERAIRE & ARTISIQUE
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
Խմբագիր
ՊՕՂՈՍ ՄՆԱՊԵԱՆ
Խմբագրութեան անդամներ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
Վարչական պատասխանատու
Ս. ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

B.P. 11-8404 - Beyrouth - Liban
Tel. 296898

كانون الثاني ١٩٨٧

digitised by A.R.A.R.@